

2 m 30 s

young man's penmanship

Why any part of penmanship

ՀՈՒՄՈՒՄՆ

Գ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ի Ո Յ

Ա Կ Ն Ա Յ Բ Ո Ղ Ո Ք Ա Կ Ա Ն Ա Յ

ԱՌ ԱԿՆՑԻ ԵՒ ՀԱՄՕՐԷՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ

Ս. ԶԳԱՅԻՆՍ

ԳՐԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ՏԻԳՐՍՆԱԿԵՐՏՑԻ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՑԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ

1875

A I 15709

Յ Ո Ր Դ Ո Ր Ա Կ

ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՒԿԱԿԱՆՈ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ժողովանակ մը Ահնայ քաղաքը քարոզիչ գրասեղանով քանի մը մասնաւոր անձանց բողոքական ըլլալուն լուրը տալի ալ նէ շատ հոգ չըրի սա զխումամբ՝ որ սակաւամիւ ըլլալով՝ կարելի է որ կամ բարեպաշտութեան ոգւով խտրուած, կամ աշխարհային շահու մը ետեւէ ինկած ըլլան, և քահանայից և ուրիշ իրենց բարեկամաց և աղղակահնայ յորդորանօրը վերասին Սուրբ Եկեղեցւոյ զիրկը գառնան :

Այս կարծիքին ստոյգ շնորհէն խմանալով՝ այն ատենէն անսնք ուղղութեան յորդորելու մտքով շքնելուս միայ զղջացայ, և այս անհոգութեանս գարման մը տանելու համար մէկ յորդորական նամակ մը զրկեցի անոնց՝ Գոստանդնուսոյլսէն :

Այս նամակիս սրատասխան մը գրեր էր Ահնայ բողոքականներուն կողմէն անոնց քարոզիչը Մարտիրոս Իդնատիոսեան, որ թէպէտ 1872 ին Սուրբ Եկեղեցւոյ մէջ գրուած էր, բայց օրինակին մէկը Գոստանդնուսոյլսոյ բողոքականաց ձեռքն հասնելով, կամ ըստ հեղինակն եղող քարոզիչէն յատկապէս

գրիուելով տարուեցաւ ներկայ 1875 թուականիս ,
որոյ սկիզբը կարծիք մը յայտնելով , որպէս թէ ես
խմ առաջին գրած յորդորակս սրաշտարանելու ան-
կարող ըլլալովս , անոնց գիրն առանց սրատա-
խանուց թողած եմ , այն յորդորակս ալ հեաը մէկ-
տեղ տսւած են , բայց կրճատելով ինչպէս որ հե-
ղինակը սեւորակին գլուխը գրած Պղղին մէջ կը
ծանուցանէ ըսելով « յորդորակին քանի մը կտոր-
ներն ալ , որ սրատմական բաներ են կամ նկա-
« բազիրներ՝ դուրս ձգուեր , և ճարտասանական
« ձևերն կէտերով ցուցուեր են 'ի համառօտութիւն ,
« զի մի տալագրական ծախքն առաւելու » : Աեր-
ջէն բերած սրատճառն ամենառջինը ըլլալը ամէն
մարդ գիտէ , երբ մտածէ որ շատ մը բաւական
ընդարձակ գրքեր տսւած և անանկ դնով մը ծա-
խած են՝ որ չէ թէ տալագրութեան ծախքը , այլ
և ո՛չ սրաըսցնելով ծախողներուն վարձքը չ'եկէր ,
սր հեռու կամ մօտ ցամաքային կամ ծովային ճա-
նասարհորդութիւններ ալ ընելով՝ ճանապարհի
ծախք և տէրութեան գանձուն մաքս ալ տալու կը
սրարտաւորին . և այսպիսի գրքերը շատ տեղ ալ
ձրի կը բաժնեն : Այս նոր տսւած տեարակինն սր-
ղէն 36 կամ 40 երես բան ըլլալով՝ յորդորակին
ամբողջ տարւոյը սեպտեմբ թէ մինչև 70 կամ 80
երեսը հասցնէր , ծախքը չ'աւելնալու համար դուրս
ձգուելուն սրատճառ չէր կրնար ըլլալ , վասն զի
հիմա՝ որ իրենց այս ըսածին նայելով այս տեարա-
կը շահաղխութեամբ ծախելու ելած պիտի ըլլան

40 տկան փտրայ , որ կը ծախեն , Յորդորակը՝ առանց կրճատելու տպածնին կրնային 80 փրյի ծախել , Եւ թէ որ աժան ծախած կամ ձրի տուած գրքերնին կարդացողին օգտակար բան մը սեպելով անոր օգտին համար իրենք ալ դրամական զոհուած թիւն կ'ընեն . այս ենթադրութեամբ սխալ կրնանք ըսել թէ , այն տեսրակին , զոր իբրև մեր յորդորակին սրտատխան կը հրատարակեն , անօգուտ ըլլան իրենք ալ գիտցեր են :

Ըսածնին ինքնին ճշմարիտ ալ է նէ , Յորդորակը կրճատելու ուրիշ գաղանի սլատճառ մը գըտած են իրենց մէջ , և ասիկայ ուրիշ բան չկրնար ըլլալ , բայց եթէ դուրս ձգած կտորներուն ներքին հանգամանքը : Ասոնք երկու տեսակ են . մէկը՝ սրտամական բաներ կամ նկարագիրներ , և միւսը՝ ճարտասանական ձևեր : Այս վերջին տեսակն՝ կարգացողը համոզելու ձևեր են , և այն որ այն գըրուածը կարդացողին համոզուիլը չուզեր՝ այն ձևաւոր դրուցուածքը վերցնելը հարկ կը սեպէ . բայց ասոնց մեծ կարեւորութիւն մ'ալ չտալով , վերցուցած խօսքին տեղը կետադրութեամբ կը նշանակէ : Առաջին տեսակը այնպէս չէ , և այնպէս չըլլալը սրտատխանւոյն հեղինակն ալ կուսած է , որ ասոնք վերցուցած տեղը անյայտ կ'ընէ : Յորդորակ գրելը , սրտամութիւն գրել չէ . սրտամական բաները կամ նկարագիրները յորդորակի մէջ մտնելունին սարսաղ թուղթ լեցունելու համար չըլլար , 'ի հարկէ այն սրտամութիւնը կամ նկարագիրը՝ գըր-

ուածոցս սչգ խօսքը զօրացնելու կամ Հակոբայի
կողմը տկարացնելու Համար վաստի տեղ կը ծա-
ռայէ , և պատմութենէ առնուած վաստերը՝ ուրիշ
սղբիւրներէ առնուածներէ աւելի զօրաւոր են . ա-
տոր Համար է որ՝ մարդ խտրելու Համար զրիչ
ձեռք առնող մարդոց մէջ խիստ քիչ կը գտնուի
որ պէտք եղած տեղը սրատմութեան կամ բուն
հիմանը կամ կարևոր սրարագաններուն մէկին խտր-
դասութիւն չընէ : Ատոր Համար ՚ի Հաւատս կտա-
կածելի մարդոց շինած պատմութիւններէն ալ ըզ-
գուշանալ պետք է :

Այսքանս տպեալ տեսորակին Համար բաւա-
կան սեպելով խօսքերն իսկ՝ ուղղեմք հիմայ ոչ միայն
Ահնայ բողոքականներուն՝ որոց փոխարէն սրատա-
խանատու ըրեր է զինքը անոնց յարգիլ քարոզիչը ,
ինչպէս որ իրաւունքն ալ կը պահանջէր , այլ և
առհասարակ ամէն Հայազգի բողոքականներուն կը
խօսիմք , միայն թէ Հաւատալեաց վրայօք մէջերնին
հերձուած և տարածայնութիւն չ'ըլլայ՝ որ անհը-
նարին չ'երևիր մեղի , քանի որ՝ ամէն մարդ իր
Հաւատքը չէ թէ ուրիշ մարդէ մը այլ իր առան-
ձին խելքին դատումովը Ս. Գրքէն պիտի սորվի :

ԲՈՂՈՐ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԳԻՔ

Գրած պատասխաննիդ՝ զոր ամենուդ հողմէն ներկայացնել ուղեց արժանայարգ քարոզիչնիդ, ձեր ըստ հողւոյ վտանգաւոր հացութեան վրայ ունեցած տրամութիւնս քիչ մը թեթեցուց։ Միշտ հիագօթէի առ Աստուած և հիմայ ալ ամէն ժամանակ ժողովարս այն է ոչ միայն ձեզի համար որ Ահնայ քաղաքը և վիճակը հը բնակիք, այլ ուր որ կան հայադղի եղբարք որ բողոքականութեան վտանգաւոր որոգայթից մէջ ինկած են, որպէս զի մարդասէրն Աստուած ճշմարիտ հաւատոյ դուռը չը դոյց անոնց առաջը, այլ կայծ մը մնայ, որպէս զի անիկայ Աստուածային նախախնամութեան սովորական ճանապարհովը նոյնը արժարծէ և լուսաւորէ, և հոգեւոր ճանապարհին իրենց առաջնորդ եղող Ս. Եկեղեցւոյ վարդապետութեան և հըրահանգացը հետևող ըլլան. աղէկ և հաստատուէս համոզուելով որ նոյն եկեղեցին մինչև աշխարհիս վերջը պիտի մնայ, որ ամէն անոր զիրիւր զխմոզներուն յախտենական փրկութեան ճանապարհն է. ոչ պիտի վերջանայ, և ոչ Աստուծոյ ցըլուցած ճանապարհէն պիտի շեղի, և ասոր այսպիտի ըլլալուն երաշխաւոր ունիմք զնոյն ինքն Տէրն մեր, որ իւր փրկարար չարչարանացը և աշխարհակեցոյց մահուան նախորդ զիշերը սուրբ հաւատոյ քարոզիչ

ասհմանած առարեալներուն խառնոցաւ զՀոգին
ղրկել՝ որ ամենայն ճշմօրտութեամբ առաջնորդէ
Նկեղեցւոյն՝ որ անոնց ձեռօրը և աշխատութեամբ
ըը սխալի հաստատուէր, և աշխարհի վրայ ճշմար-
տութեան սխն և հաստատութիւն պիտի ըլլար .
և ինչ տեսակ զօրաւոր կամ խարդախ և նենգաւոր
թշնամիներ ալ ունենար, թէ՛ և դժսխքի դուռ ըս-
ուելու շափ զօրաւոր ըլլային՝ անոնցմէ սխալի չը
յաղթուէր : Մենք այսպիսի երաշխաւորութեամբ
խառնոցուած այս խօսքերուս կատարեալ կը հա-
ւատամք որով Նկեղեցին առաջնորդելու համօր
Հոգին սուրբ Աստուած զրկել խառնոցող Տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուած ըլլալուն նը-
մանապէս հոգւոյն սրբոյ ալ Աստուած ըլլալուն կա-
տարեալ հաւատանուս համօր ամենայն վստահու-
թեամբ գիտեմք որ Տէրն մեր իր խոստումը կա-
տարեց . և Հոգին Սուրբ ալ չթողար որ իւր ա-
ռաջնորդած Նկեղեցւոյն մէջ մալորութիւն մտնէ ու
արմատանայ :

Ձեր սրտասխանովը մեր տրամութիւնը թե-
թեւալը այն էր՝ որ Երոստայի և Ամերիկացի բո-
ղոքականներուն կատարեալ հետեւող չ'էք՝ որ միայն
Ս. Գիրքը հաւատոյ և բարուց կանոն բռնելով
նախնակիսն սրբազան աւանդութիւնները կը մեր-
ժեն . ոչ Նկեղեցւոյ վարդապետութիւնը և ոչ ժո-
ղովրի վկայութիւնը կ'ընդունին . ասոնք ամէնքն
ալ սխալած են կ'ըսեն :

Եւ որովհետեւ ասոնց միութիւնն է Նկեղեցւոյ

ուսուցիչը , և Եկեղեցւոյ լրութիւնը ստանցմէ և ուսոնցմէ ուսանող ժողովրդէն կը բաղկանայ , բնականաբար ճիշդ հետեւութիւնը այն կ'ըլլայ որ' Հոգին սուրբ Աստուած մինչև աշխարհիս վերջը ամենայն ճշմարտութեամբ Եկեղեցւոյն առաջնորդելու չէ կարողացեր' որ մուրթութեան և սխալմանայ մէջ ինկեր է . և կամ Տէրն մեր Քրիստոս' իր Արիւնը և մարդկային կեանքը դժնդակ չարչարանօր մարդոց համար փրկութեան զոհ մատուցանելով հաստատած Եկեղեցւոյն առաջնորդելու գրկել խոստացած Ս . Հոգին չ'որկելովը այնպէս բան մը ըրեր է' որ նմանն ընող չգտնուիր հասարակ մարդոց մէջ . այլ ամէնն ալ կուզեն որ մէկ բան մը մշտապէս ըլլալու սահմանեն նէ' անոր չ'ուրուելուն կերպն և միջոցը հոգալու մտադիր ըլլան :

Եկեղեցին կը սխալի և սխալած է ըսողները սոյն հետեւութենէն ազատելու համար' զոր քրիստոնէի անուն կրող մէկը չ'իրնար ընդունիլ , ճամբաներ դտած են , և ինծի պիտիանք մը այն է որ դուք այդ ճամբաներնուդ կարօտ չ'ըլլալ կը ցույցնէք զձեզ : Թէպէտ վերոյիշեալ բողոքականաց կը համաձայնիք ըսելու թէ Եկեղեցին սխալած է , բայց այս սխալ կարծածնիդ ալ դարձեալ նոյն Եկեղեցւոյն վկայութեամբը շտկել կուզէք : Եւ այս ըսածիս կը վկայէք հետեւեալ կերպով :

Մենք յորդորակին մէջ ձեզի հարցուցեր էինք թէ « Եկեղեցին աւետարանին ի՞նչ հակառակ բան « ունի » . ասոր սա սրտաստիանը կուտայք . « սոյս մտ »

« Եթէ մեր տեսութիւնը սխալ չհասկցուերու համար
այժառ է յիշել՝ թէ շուտաւորչեան Եկեղեցոյ ներ-
սէնց ցրուիւնը կամ վիճակը ըսելով կ'իմանա՞նք
« տասներորդ դարէն 'ի վեր տեսնուած՝ Եկեղեցոյ
« սոցն վարդապետութիւններն և սովորութիւններն՝
« զորս Եկեղեցին ընդուներ է 'ի դիրս և յարարս » :
Հետևեալն օրինակելէն առաջ սա երկու դիտողու-
թիւններս նշանակել հարկ կը սեպեմ՝ « Նախ՝ ես ա-
« ասոց մասնաւորերու հարցումս ընդհանուր կերպով
ըրած եմ՝ « Եկեղեցին Աւետարանին հակառակ ի՞նչ
« ունի » ըսելով ինչպէս որ զրոյս էր : Գուք մաս-
« նաւորապէս Հայոց Եկեղեցոյն վրայ բերելով կէ-
« յատասխանէր . որիկց որիչ հարցում մը կը ծա-
« զի : Հայոց Եկեղեցին ընդհանուր Եկեղեցոյն բող-
« կացուցիչ մէկ մասն ըլլալով հաւատարմի ճշմարտու-
թեանց մասին ընդհանուր Եկեղեցոյ հակառակ ի՞նչ
« ունի : Միայն ասիկոց դանելով՝ զոր յախանեան
« գտնելիք շահիր , աւետարանին հակառակ ունե-
« ցածն ալ կրնայիր դանել թէ որ կար : Երկրորդ՝
« Հայոց Եկեղեցոյն անխտոր երթնալոյն ժամանակի
« սահման մը չբացուցեր էր տասներորդ դարը , այ-
« սինքն Փրկչի 901 թուականէն մինչև 1000 թուա-
« կան անցած ժամանակի միջոցը : Առկեմք խմբաւ
« թէ այն ատենը ի՞նչ տրատարին հզոր ազդեցութիւն
« օրատակեր է Հայոց Եկեղեցոյն առաջին անորա-
« տութիւնը յանկարծ հիմնովին տրեւա : Յու-
« նայ հետ Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառով
« եղած վէճը՝ որ հաւատոյ դաւանութեան հետ

բնաւ բան մը շունի, հինգերորդ դարուն վերջի
ժամանակները սխառ Բարգէն կաթնուղիկոսին առե-
նը : Այս պիտի չ'ըլլայ ըսած ազգեցաթիւննիդ :
Լատինները խաշակիրներուն ժամանակն առաջ
հայոց հետ բան չունին, միայն առեն մը, այն ալ
մետատաներորդ դարուն վերջին մօտ, յունաց զըր-
տարաութեանը բնուեւալ Հստվնայ հայրապետ մը,
բայց խորակէն ալ զգա շանալով, այն ժամանակի
հայոց կաթնուղիկոս երանելի Պրիգոր վրայառէրին
հարցացեր էր և պատասխան առեր էր թէ Հստվ
պիտի դամ ուիտի, այդ հարցմանցդ բերանով
պատասխան կուտամ : Այս մէկ սղանդ մի հայոց
մէկ կողմը դադրադոյի մասած և յիշ մը առեն
դիմանալէն ետքը բնավինջ եղած՝ Թոնդրակեցի
ըսուած աղանդը, որոցմէ սակաւաթիւ մնացորդ-
ներ կը գտնուին մինչև հիւն Յրնուսի կողմերը և
Պասք ուտող անունով կը ճանչցուին, ինչպէս որ
տակէց շատ ժամանակ առաջ բողբոսկանաց Աւե-
տարեր լրագրոյն շղիտեմ որ թուոյն մէջ կարդա-
ցնր եմ. և զիտէր որ հայոց եկեղեցոյ, ինչպէս
ամենայն քրիստոնեոյ եկեղեցիներուն ալ պահոյ
յտտիւոյսած որեր կան զորս նոյն եկեղեցոյ դուա-
կունը կը պահեն . իւր բողբոսկանք այդպէս բան
չունին . ուստի թէ այն կողմն և թէ որիչ մար-
բութիւնմէն Թոնդրակեցի բողբոսկաններուն հետ
նոյն՝ և հայատառնեոյց Յիւլեցիին բողբոսկին օտաբ-
եմ : Չեղի հաւատացոցեր ևն որիչները՝ թէ ահա
ոյց եկեղեցին Ս . Լուսաւորչին աւանդած հաւատո-

քովը և վարդասպետութեամբը մնացած է, այլ
ետքէն աւրուած է» և որովհետեւ երբ ըլլալը յա-
տուկ գրուցել սխաբ էր, թուական մի ցըցունելու
էր՝ այս ալ ըրին, բայց չկրցին իրարու հետ միա-
բանիլ: Ոմանք կ'ըսեն թէ հայր Տրխտենդեան ժո-
ղովքէն բանի մը բաներ սորվելով սլապական եկե-
ղեցւոյ հետեւեցան և անկէց իրենց ազգային եկե-
ղեցւոյն մէջ խառնուրդ մտաւ: Բայց որովհետեւ
այս ժողովը ժՁ. դարուն մէջ եղաւ, երբ հոռո-
մէականութեան հետևող հայերը երկու երեք հար-
իւր տարիէ 'ի վեր Ունիթոր անուամբ զատուած
ըլլալով, և նոյն դատութիւնը մինչև հիմայ չարու-
նակելով՝ ազգային Եկեղեցւոյ վրայ ազդեցութիւն
չունի, ոմանց ցըցուցած այն ժամանակը ուրիշնե-
րուն անյաջող երևելով բանը աւելի հինցուցին.
խաչակիրներուն արևելք մտած ժամանակին ձգե-
ցին, որ է ժ.Բ. դարուն սկիզբները. բայց ասոնք
ալ սկիզբները բան մը չկրցան ընել. ետքերը Ու-
նիթոր անունով հետևող ունեցան ալ նէ՝ անոնց
քրած մոտոխութիւնները որ ժամոնակակից սլապ-
միշներուն գրածէն դիտելք թէ ինչ բաներու վրայ
էր. ազգին ընդհանուրին ընդունելի չեղան և եր-
կար ատեն այդ խառնուրդը չմնաց. Ունիթորնե-
րը առանձին հերձուած մի սեպտիլ սկսան: Ուս-
տի անոնց ընդունածն ալ լուսաւորչական Եկե-
ղեցին ընդունած չ'ըլլալը ականելով ձեր ուրիշ
վարպետները՝ ժ. դարը ցըցուցեր են իրրև այդ
խառնուրդին ժամանակ: Շխտակն ըտելով՝ այս ժ.

գարը տակուին բողոքականաց բերնէն ալ ըսած չէի՝ զբուսածներնուն մէջ ալ կարդացած չէի (թէ ալ առ ամէն զբաժնին ալ չեմ կարդար) :

Այս խօսքս անոր հետեւ քիչ մը երկնցուցի՝ որ հասկնար թէ բողոքական վարպետներնուդ աղէկ խելքը կարելով որ մեծ վարկում ունիք վրանին , և զանոնք ամէն բանի հմուտ և բաջ քննիչ և նրբախոհ սատուածարան և հուսատարիմ և ճշմարտախօս սրատմարան սեպած էք , ինչ որ մըտքերնին գոյ իրենց աղանդը ձեզի կատարելագլխընդունել տալու համար՝ ստոյգը կամ սուտը չը նայելով կը խօսին , զուր ալ նախասարուչարեալ մըտոր կ'ընդունիք և ուրիշի չէք հարցներ . վասն զի այն ճարտար վարպետները ստոր ալ առաջն առնելու յաջողած են , ուրիկց որ այս բաներս ստուղել կրնային նէ՝ անխիպ իրրև անհաւատ մի ցըցունելով , իրենց խորած ժողովուրդը՝ որոց մէջ զուր ալ գտնուեր էք դժբաղդարար , այնպիսիներէն հեռացուցած են : Ձեր պատուարժան քարոզիչնիդ չեմ կարծեր որ այդ ճարտար խարտղներէն ըլլայ , մանաւանդ թէ անոնց խօսքին խարուած և անոնց ամէն ըսածը առանց քննութեան իրրև ճշմարտ կըլլով պարզամիտներէն ըլլալու նշաններ կը տեսնեմ ձեր բերնէն զբաժ պատասխանոյն մէջ . զորս չսխտի կրնար գրել , զխանալով որ հայոց ո և իցէ վարդապետ՝ անոնց վրայ իրմէն աւելի տեղեկութիւն ունի : Խօսքերնուս կարգաբայս խարուած կէտերն ալ կը տեսնեմք . հիմա

եղատասխանւոյն մնացեալ խօսքը տեսնեմք :

« Քանզի կ'ընդունիմք՝ կ'ըսէ, թէ մինչև այն
« դարը եկեղեցւոյ մէջ մտած զեղծումները մեծ
« քաներ չէին . (այսինքն տասներորդ դարէն ա-
« ուջ . ասիկայ մտքէ չհանելը շատ կարևորութիւն
« ունի) մինչդեռ 'ի դարէ անտի 'ի վեր յեկեղե-
« ցին մուտ գտած են վարդապետութիւնք և արա-
« րողութիւնք որք ոչ առաքելական են և ոչ նախա-
« հայրական . որ ինչպէս որ պիտի ցուցուի 'ի ստու-
« րիւ՝ այնպէս զի շուսաորչեան ներկայ դրութե-
« նէն զատուելովն իս՝ ինքզինքն զատուած չենք
« համարիր շուսաորչական նախնի դրութենէ . այլ
« նորամուտ մտրութիւններէ և եղծումներէ :
« Մինչ զի յարմար ևս էր որ ինքզինքն շուսաոր-
« չեան անուանէինք քան ո և է անուն : Բայց ո-
« րովհետև այս անունը ազգային ուրիշ մաս մը
« ստանձնեալ ունի . ինչպէս որ նախնեաց ամէն
« միտքերն ալ, պէտք եղաւ մեզ տարրեր ան-
« ուամբ մի կոչուիլ . որ զանազանութիւնք վերջին
« դարուց դրութիւնն ընդունողներէն :

« Սյուս տեսութեամբ, թէև տարրեր անուն
« մի կառնունք, չենք սեպեր թէ եկեղեցախօսու-
« թիւն կամ ըստ Յորդորակին կրօնախօսութիւն
« ըրած կ'ըլլամք . քանզի հոյ աւետարանականաց
« եկեղեցական դրութիւնը աւելի կը յարմարի նախ-
« նի քրիստոնէական լուսաւորչական դրութեան
« քան թէ հոյ լուսաւորչականացը » :

Մենք ալ այն կուզեմք . բայց առաջ հասկը-

նալու ենք թէ լուսաւորչական դրութիւն ըսելով
որոցն Գրիգորի լուսաւորչին՝ Գ. դարուն սկիզբը
հայոց ազգը բրիտանիական հաւատոյ լուսով լու-
սաւորած ատենը թէ իրեն և թէ Ազաթանգե-
ղոսի գրքովը աւանդած հաւատքը կը հասկնայ՝
թէ ԺՁ. դարուն մէջ՝ աշխարհս աւետարանին լու-
սովը լուսաւորելու եկանք ըսող Լուսերին և Կալ-
փինին և Յունադերին և Յունիկին և ուրիշ բազ-
մաթիւ և իրարու աննման անձանց հնարած հա-
ւատքը կիսմանայ . և թէ որ այս վերջիններուն
համար է խօսքը՝ այն ալ դիտնալ կուզենք թէ ա-
տոնց որի՞ն դրութեանը կը յարմարի հայ աւետա-
րանականոց եկեղեցական դրութիւնը : Այս կաս-
կածը անով մտքերնիս եկած է՝ որ հայ լուսաւոր-
չականոց դրութեանը չը յարմարելը յայտնի դը-
րած էք . և ասոնց դրութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսա-
ւորիչ հայրապետի դրութիւնն է :

Աը սիրենք ենթադրել որ ձեր միտքն ալ՝ կը-
րօնականի մասին անոր աւանդած դրութիւններէն
չը դատուիլ է . բայց խաբուած էք , կարծելով որ
քանի մի բաներ որ հայ լուսաւորչականք ընդու-
նած են , խզ հայ աւետարանականք չեն ընդու-
նիր , Ս. Լուսաւորչի ժամանակէն չեն և նոյն սուրբ
հայրապետն աւանդած չէ : Ասոր համար մենք ալ
հիմայ ոչ լուսաւորչական՝ այլ իրրև օտարէ հայոց
եկեղեցւոյն մէջ մտածի պէս ձեր պտտախանութն
մէջ ցլցուցած կէտերուն վրայ պիտի խօսիմք , որ
մեծ բաներ չէին ըսած զեղծումներնէդ ըլլար նէ՝

տասնի բաներու համար աղղին ստանձնած լուսաւորչական անունէն և նախնեաց ամէն վատքերէն ալ ինքնա յօժար կամօք դուք ձեզ չէիք զրկեր, և աղղին զատուելով դուք ձեզի նոր անուն գնելու չէիք սրարտաւորէր: Այս կէտերուս վրայ խօսած տակննիս ըսածնուս հաստատութիւն պիտի բերեմք Ս. Գրքին խօսքերէն զատ Ս. Լուսաւորչին խօսքերն ալ, և տասնք ընդունելով ձեր տուած պատասխանը եւ տանելնէդ կիմանամք թէ լուսաւորչական բառին՝ զոր դուք կը գործածէք, վերայ նշանակեալ երկու մտքին ս՛րը կուտար, թէ որ Ս. Գրքիցոր լուսաւորչին աւանդած վարդապետութեանը համար ըսել կուզէք, բերած վկայութիւններս տեսնելնէդ ետքը ալէկ գիտնալով որ խարուած էք՝ տուած պատասխաննիդ ետ անելը ձեզի ծանր դալու չէ, որովհետեւ անանկ բանի մի վրայ է որ չը գիտէք, և քանի որ սուրբ եկեղեցիէն զատուած չէիք և նոքա վարդապետութիւնը սուրբ սրտիւ և աներկբայ հաւատով կ'ընդունէիք և նոյնը այլոյ ուսուցանելու սրաշտօն մի ստանձնած չունէիք, անիկայ ճշդիւ գիտնալու պարտաւորեալ չէիք. այն ատենը այդ պարտականութեանը տակ ինկաք՝ երբ որ հաւատոյ առարկաները հաւատալէն առաջ քննել մտքերնիդ զրկէք. քննելու ստուգը սուտէն և անստուգէն որոշելու այն միջոցը բռնելով՝ զոր ձեր ամենագէտ կարծած քարտիչը օտարազգի և օտարահաւատ բաղայիչներէն ըսելով և անոնց ըսածին վրայ կարծե-

լով որ այն միջոցը բռնողը չը սխալի՝ ձեզի այդ գաղափարը հաղորդեց . և դուք ալ առանց ձեր մտքին կարողութիւնը գիտնալու նոյնը ընդունելով անանկ պարտականութիւն մի վրանիդ առիք՝ զոր կատարելն անհնար էր :

Մարդս սխալական է . և մեծ պարտք մի է մարդուն իր սխալը ճանչնալէն ետքը շիտիելը , աւելի մեծ պարտք է՝ իրեն սխալելովը մոլորեցուցած ուրիշ մարդոց սխալը շիտիելը , և անոնցմէ յախշտակած ուղիղ հաւատքը անոնց վերադարձընելը , ինչպէս որ մէկուն սեփական ինչքը անիրաւութեամբ յախշտակողին և իրեն սեփականողին անհրաժեշտ պարտքն է նոյն բանը իր տիրոջը դարձընելը : Եւ չեմ կարծեր թէ դուք զձեզ մարդկային ազգին մէջ բացառութիւն մի կարծելով անսրխալ համարիք . և Հռովմայ Պապին տեղը՝ որուն անսխալականութեանը հարկաւ շէք հաւատար , ամէն մէկերնիդ մէյմէկ անսխալ պատի տեղ անցնիր :

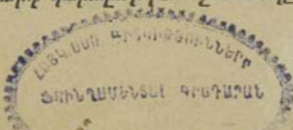
Բայց սա ալ հարկ է ըսել որ զրով իբրև պատասխան զբաժնիդ և իբրև ամէն ճշմարտասիրի գիտնալը և ընդունիլը հարկ եղած ճշմարտութիւն մի տարողութեամբ հրատարակածնիդ ետ առնելու համար խոնարհութիւն պէտք է , և ասիկայ առարկնութիւն մըն է և առարկնութիւն մի կատարելու համար թատուածային յատուկ շնորհքը պէտք է , զոր Աստուած չի խնայեր խնդրողներուն : Ուստի թէ որ սցսպէս բան մի և խոնարհութեան գործ մի ընելու և ձեր անսխալ ջրլուրը հրատար

բախաւ խոտտովանելու բերում մի և յոժարութիւն
մի չունենար նէ՛ սա Աստուած աղօթեցէք որ թէ
ձեր և թէ ձեզի նման ուրիշներուն հոգւոյ փրք-
կութեանը համար այս ատարի՛նութիւնը կատարե-
լու արխութիւնը ձեզի շնորհէ : Այս աղօթքնիդ
այնքան հաճելի կ'ըլլայ Աստուծոյ՝ որքան անհաճոյ
է միւս աղօթքները , զոր Ս . Գիրք կարդալու գու-
մարուած ժամանակնիդ՝ անոր հաստատած Ս . Եկե-
ղեցին աղարակելու և յարդը սակսեցնելու համար
նոյն խի անոր սուրբ խօսքերին զէնք գտնելու
ձեզի օգնական կը խնդրէք Ս . Հոգին , որ արդէն
եկած է և կ'առաջնորդէ Ս . Եկեղեցւոյ՝ որ մէկ
հաւատրի վրայ մնայ , և ոչ թէ սասանձին մարդոց
որ այն եկեղեցին զատուին և մարդդ լախ մէկ մէկ
տեսակ հաւատք ունենան : Այսպիսի դիւրութեամբ
խնդրուած լի մը տւելի արժան է հայհոյութիւն ա-
նուն տալ՝ քան թէ աղօթք անուանել , և այս Ը-
սածիս ճշտարտութեանը համադրուելու համար բաւա-
կան է մտերմի՛ն ծուռ նոյնապաշարումէ մտքեւ
և քսածիս վրայ խնատուն մտադրութեամբ խար-
հել : Տէրն մեր փրկութիւնը հաւատացողներուն
խոստացաւ . « որ հաւատայ և մկրտեսցի՝ կեցցէ »
ըսաւ . (Մարկ ժՁ . 16) : Մարդ մէկ բանին ճը-
մարխտ ըլլալուն կատարելուպէս համոզուած ըլլայ
նէ՛ անոր վրայ բնութիւն ընելու հարկ մը շճանշ-
նար , քննելը շտառատալու և երկմտելու նշան Ը-
լաղուն համար հաւատոյ հետ մէկտէ՛ղ շըլլար : հա-
ւատալն Աստուծոյ հաճոյ ըլլալուն համար՝ երկիջ-

տնին ու քննութեան օտակ ձգելը անհաճոյ կ'ըլլայ ,
 և Ս. Պօղոս առարեայր՝ մարգարէին բերնով Աս-
 տուծոյ ըսածը մէջ կը բերէ , թէ « արդարն իմ 'ի
 հաւատոց կեցցէ , և եթէ յերկմիտս որ իցէ՝ ո՛չ
 հաճեցցի ընդ նա անձն իմ » : Եւ ինքը ուրախու-
 թիւն մը կը ցըցունէ՝ երկմտութեամբ վտանգի մէջ
 չգտնուելուն համար , և կ'ըսէ , « բայց մեր ո՛չ ե-
 թէ երկմտութեամբ եմք 'ի կորուստ , այլ հաւա-
 տովք՝ 'ի վրկութիւն հողւոյ » , (երբ , լք , 38 ,
 39) : Ար հասկնաք այս խօսքերէն՝ որ հաւատորը և
 սուրբ գիրբը քննելու համար զՀոգին սուրբ կոչելը
 և աղօթելը՝ իր կորստեանը համար աղօթել է : Աս-
 տով կը հասկնաք որ զՀոգին սուրբ խնդրելնիդ որ
 դայ և ճշմարտութիւնը ձեզի յայտնէ՝ Աստուծոյ
 ընդունելի աղօթքներէն չէ : Այսպիսի քննութիւն-
 ներէն կ'զգուշացնէ մեզ Ս. Լուսաւորիչ հայրա-
 պեան ըսելով , « Դատարեցուք՝ 'ի դատարկ և 'ի
 վայրասար քննութենէ , և զհետ երթիցուք զխը-
 բատուց զբոց սրբոց հնոցն և նորոյս (Յաճախագա-
 տում , ճատ , Բ . երես 8 . Տղ կոտանդ , 1824) :

Գիտեմ որ այս ըսածներուս դէմ ըսելիք ու-
 նին բողոքականները , այն ալ սուրբ գրոց վկայու-
 թեամբ , որ թէ որ անոնց հասկցածին պէս ըլլոյ
 նէ՝ խիստ քիչ մարդ կը մնայ հաւատացելոց կար-
 դը , վասն զի բերելու վկայութիւննին անանկ բա-
 ներ են որ ամէն մարդ սուրբ գրոց խօսքը քննե-
 լու և անկէց ետքը հաւատալու կը սխարտաւորեն ,
 որուն ամէն մարդ կարողութիւն չունենալը դուք

15109
 9

ալ կը վիսյէք թէ որ ձեր մտաց զօրութիւնը և
հասողութիւնը անկեղծութեամբ քննէք . Այս վը-
կայութիւններս ասոնք են : Գաւթ մարգարէն հա-
ւատացելոյ բերնէն կ'ըսէ , « Իմաստուն արա զիս
տէր և քննեցից զօրէնս քո , և սահեցից զնա բո-
լորով սրտիւ իմով » , (Սաղմ . ձԺԸ , 34) : Եւ Տէրն
մեր , կըսէ փարիսեցիներուն՝ որ զինքը շէին հա-
ւատար թէ Մեսիայն է « Քննեցէք զգիրս , զի դուք
համարիր նոքօք ունէլ զիւսանսն յաւիտենականս »
(Յովհ . Ե . 39) : Սուրբ Ղուկաս աւետարանիչն
ալ Բերիացի հրեաները կը գովէ և կ'ըսէ թէ զիր-
քը (Աստուածաշունչը) կը քննէին , « նոքա էին
սօցնուագոյնք՝ քան որ 'ի Թեաաղանիկն էին , որք
բնիալան զրանն ամենայն յօժարութեամբ , հանա-
սպող քննէին զգիրս՝ եթէ իցէ այս այսպէս » :
(Գործք . ԺԷ . 11) : Ուրիշներ ալ կը դանուին ,
բայց ասոնց համար տալու սրտասխանս անոնց
ամէնուն ալ բաւական է :

Սաղմոսին ըսած քննութիւնը՝ ընդունելու
կամ մերժելու համար ըլլալէք քննութիւն մը չէ ,
Աստուածային սրտուիրանքը որքան որ յիշեր է
նէ զործադրեր է , բայց կասկած ընելով , գուցէ
ամէն սրտուէրները չկրցաւ հասկնալ , կուգէ իմաս-
տուն ըլլալ որ քննէ և հասկնայ թէ ուրիշ սրտ-
ուէրներ ալ կա՞ն արդեօք՝ որոց զործադրութիւնը
տկամոյ անգիտութեամբ զանց ըրած ըլլայ , և
չուս փախարեկի է որ ամէն մարդ այսպիսի քրն-
նութիւն ընէ :

Տեան մերոյ առ հրէոյս ըստժը ասոր պէս
քննութիւն չէ, ճիշդ բողոքականներուն հասկցած
և գործադրել ուղած և ամէն իրենց հետեւողնե-
րուն սրատուիրած քննութիւնն է. բայց սա ասոր-
բերութիւնները կան մէջերնին : Հրէոյները որոնց
հետ կը խօսի Տէրն մեր, անոր Մեսիայ ըլլալուն
չէին հաւատար, բողոքականներն այնպիսի անձանց
կուտան այս պատուէրը, որոնք արդէն հաւատա-
ցած են, որպէս թէ անոնց ըսել ուղած ըլլան,
դուք անանկ բանի մը հաւատացել էք որ՝ սուս
ալ կրնայ ըլլալ, պէտք է որ քննէք, և սուս չը-
լալը աղէկ մը հասկնալէն ետքը հաւատար : Այս-
պիսի քննութիւն ընել՝ արդէն Հաւատացողներուն
կ'ըլլայ՝ ինչպէս էին Քերիսայի հրեայները, որոնք
աւարեւական քարոզութիւնը ըստ ասունին, ո-
րովհետեւ ասոնք կը քարոզէին որ սուրբ գրոց մէջ
Մեսիայի համար ինչ մարդարեւութիւն կան նէ՝ ա-
մէնն ալ Յիսուս Նազարեցիին վրայ կատարուե-
ցան, կը քննէին թէ ճշմարիտ է արդեօք ըսած-
նին, և այս քննութիւնս անոնք հաւատարի կը բե-
րէր, ըստնին սուրբ գրոց խօսքին հետ կը բող-
ոքատէին, վասն զի այս է քննութիւնը, ըստժ՝ ի-
րեն իբրև անհակառակելի ճշմարտութիւն սեպած
բանի մը հետ բողոքատել :

Բայց մէկ բանին անհակառակելի ճշմարտա-
թիւն ըլլալը՝ այն բանը անանկ սեպելով և այնպէս
է ըսելով չըլլար, այն ալ քննել պէտք է թէ այն
բանին ճշմարտութիւնը ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած

է : Մենք ուղղափառքս՝ սուրբ գրոց ամէն խօսքերը Աստուածային ներշնչութեամբ գրուած ըլլալուն հաւատալով՝ հաւատոյ և բարուց վերարեւելեալ բաներն անոր խօսքերուն հետ կը բաղդատեմք և անոր համեմատ գտնուածը կընդունիմք և ճշմարիտ ըլլալուն վրայ ամենեին տարակոյտ չեմք ունենար , և այս կողմէն բողոքականաց համաձայնեմք . կամ գոնէ բողոքականք ալ՝ մենք տասնկէրէնեմք ըսելով՝ ուղղափառաց բռնած ճամբուն իրաւունք կուտան : Երկու կէտ կայ՝ որոց վրայօք իրարմէ կը տարբերիմք , մէկը՝ որ անոնք մեր հասկըցածին պէս չը հասկնալով վէճ կը յարուցանեն , որպէս թէ իրենց հասկցածը հարկաւ ճշմարիտ միտքը եղած ըլլայ , և ամէն մարդ պարտական ըլլայ այնպէս հաւատալու . վէճը դադրեցնելու համար երրորդ մը գտնել պէտք է , Մենք երբ այս երրորդը գտնելը անոնց կը յանձնեմք : Ոմանք կ'ըսեն թէ սուրբ գրոց մէջ տեղ մը խրթին գրուած ըլլալով ծուռ հասկնալու տեղի տուած խօսքը նոյն սուրբ գրոց մէջ ուրիշ տեղ մ'ալ կը գտնուի , և ասիկայ առաջնոյն միտքը կը բանայ , Բայց մարդ չ'ըսեր թէ իմ գիտցածս կամ հասկցածս ծուռ է , այլ անոր բաժը ուրիշ կերպ մեկնող խօսք մը մէջ բերեսնէ՝ անիկայ քու բերածդ խրթին կը գտնէ , և իր գտած և ծուռ հասկցածը քու մէջ բերած խօսքիդ իբրև մեկնիչ կը բռնէ : Ասիկայ աղէկ մը հասկնալու համար օրինակի կը կարօտիմք :

Տեառն մերոյ համբառնալէն և Հոգւոյն սրբոյ

դաշտեամբը քրիստոնէական եկեղեցին կազմա-
կերպելէն և հաստատելէն 300 տարի մօտ ժամա-
նակ ետքը արիւսականներն ելան որ Քրիստոսի
Տեառն մերոյ աստուածութիւնը կուրանային : Ա-
սոնք մարելէն 1200 տարի ետքը՝ Լուտերի Գեր-
մանիա և Վալվիւնի հարաւային Գաղղիա և Յուլիւ-
լի Զուլպցելի և ուրիշ մոլորեալներու ալ ուրիշ
տեղեր այլ և այլ տեսակ բաներ քարոզած ատենը
Սոկինոս անուն մէկն ալ Արիստի ազանդը նորոգեց,
և ինքն ալ բողոքական էր, և հետեւողներն ալ՝ որ
խիստ շատցած են, բողոքականներուն մէկ մաս-
նաւոր ընկերութեան մը պէս բռնուած են, ասոնք
ալ սուրբ գիրք կը կարդան, և ամէն հետեւողնե-
րուն ալ կը պատուիրեն որ կարդան և քննեն,
ճշմարիտ գամծնին ընդունին և սուտ և անհիմն զը-
տածնին մերժեն : Սոկինեանը՝ որ Տեառն մերոյ
ճշմարտապէս Հօր Աստուծոյ համազոյ Աստուած
ըլլալը չընդունիր, սուրբ գրոց մէջ գրուած
գտեր է նոյն խակ անոր « Հայր իմ մեծ է քան
զիս » ըսելը, (Յովհ. ԺԳ. 28) : Գիմացինը
զոր նոյնպէս բողոքական կենթադրեմք, բայց ոչ
սոկինեան, ասոր հասկցածը ծուռ կը դատէ : Սո-
կինեանը կ'ըսէ, ամենատարզ խօսք մ'է ասիկոց,
որուն մէջ ծրուութիւն մանկու տեղ չկայ : Հա-
կաւակիրը կ'ըսէ, բայց ասոր հակառակ՝ նոյն
սուրբ գրոց մէջ կայ որ Հայր և Արդի մի Աստուած
են, ինչպէս որ Տէրն մեր ինքը հրէից բաղմութեան
առջև ըսած է. « Ես և Հայր իմ մի եմք », (Յովհ.,

թ. 29) և այս միութեան մէջ իրարմէ մեծ ու սրբա-
 փիկ շըլար : Թէ որ Սոկինեանն ըսէ որ քու բերած
 վիպութեանդ միտքը քիչ մը անորոշ կ'երևի , և
 չը հասկցընէր թէ ի՞նչ բանով մէկ են , վասն զի
 մէկը ուրիշի մը մտքին համաձայն խորհի , կամ
 մէկ ընկեր մ'ունենայ դործոյ և շահու' անոր հա-
 մար ալ կրնայ ըսել թէ ես ու անիկայ մէկ եմք :
 Ուստի այդ վիպութեանդ բուն միտքը իմ բերած
 վիպութիւնովս կը մեկնուի : Հակասակորդը չը հա-
 ւանիր և կը սնդէ թէ սյդպէս չէ . իմ ըսածս
 սարդ է , և անոր համեմատ քու վիպութիւնդ
 մեկնելու է : Վէճն սյսպէս կը բռնէ , երկու կողմն
 ալ իրենց գիտցածէն չեն շեղիր , և իրենց քննու-
 թենէն բան չեն շահիր :

Սոկինեանին հակասակորդը կրնայ ըլլալ որ
 սուրբ գիրքը աւելի մտադրութեամբ կարգացած՝
 և Պօղոս առաքելոյն առ Հռոմայեցիս գրած թող-
 թոյն մէջ՝ զոր ինքը Աստուածաշունչի մէջ սարու-
 նակեալ ամէն դրոց սէս Աստուածային ներշնչու-
 թեամբ գրուած կը հաւատայ , սա խօսքը գտնայ ,
 ուր սուրբ առաքեալը հրէից ազգին ուրիշ ազգե-
 րէն աւելի ունեցած իրենց յատուկ աւաւելու-
 թիւններուն կարգը կը դնէ Քրիստոսի ալ նոյն ազ-
 գէն ըլլալը , բայց կ'ըսէ որ այն ազգէն էր միայն
 մարմնոց կողմէն . ապա թէ ոչ՝ ինքն Աստուած էր
 ամէն բանէն վեր : « Որոց հարբն , յորոց և Քրիս-
 տոս ըստ մարմնոց . որ է 'ի վերայ ամենեցուն
 Աստուած օրհնեալ յախտեանս » (Հռոմ. Թ. 5) :

Պիտի կարծեր թէ Սոկինեանն ասոր ըսելիք մը չունենար, և իւր կարծիքը ծուռ ըլլալուն համոզուելով կը մոխէ, և հակառակորդին համոզուելով վէճը կը ըմբնէ: Ասանկ ընելն իրեն սլզտիկութիւն սեպելով ուրիշ կերպի կը դարձնէ խօսքը. և երկու կերպ ըսելիք ունի, մէկը այս թէ ինչն զխանամ որ այդ խօսքը Քրիստոսի Աստուածութիւնը հաւատացող մէկը իրմէ շինած և Պօղոս առաքելոյն խօսքերուն կարգը խօթած չըլլայ, որով քու բերած վկայութիւնդ կ'ըլլայ անձանօթ մէկու մը խօսք, ուստի և անհարազատ և անընդունելի: Եւ թէ որ հակառակորդը ասոր հարազատութիւնը սնդէ և ամէն օրինակներու և թարգմանութիւններու և հին ժամանակէն 'ի վեր բազմաթիւ մատենագրաց այս խօսքս յիշելուն վկայութեամբը հաստատէ սուրբ առաքելոյն իր խօսքն ըլլալը՝ որն որ ուրանալը անհրնար է, երկրորդ կերպին ձեռք կը զարնէ, Քրիստոսի Հօր Աստուծոյ հաւասար Աստուած ըլլալը իմ խելքիս դէմ կուգայ կ'ըսէ, և Աստուած որ ինձի այն խելքը տուեր է՝ զիս չը սլարտաւորեր խելքիս չը հասած բանին հաւատալու: Թո՛ղ հակառակորդն ըսէ անոր թէ Աստուածային յայտնութեան մէկ մասն է այս, ինքն Աստուած իր ընտրած մարդոցը ներշնչած է որ ասոնք գրեն, և մենք սլարտական եմք հաւատալու ինչ որ Աստուած մեզի յայտնելու հաճեր է: Թէ որ Սոկինեանը Աստուածային ներշնչմամբ գրուած գրքեր կենալուն կը հաւատայ նէ. ինչպէս որ մեր այս կողմ

մերս ճանչցուած բողոքականները կը հաւատան ,
կ'ստիպուի այդ գրքերը երկու կարգ բաժնելու ,
իրեն ընդունած ճշմարտութիւնները սրբունակող
գրքերը կանոնական անուանելով իրրե կանոն հա-
ւատոյ կը բռնէ , միւսները անկանոն անուանելով
միայն իրրե բարեպաշտական գիրք կը կարգոյ ա-
ռանց ընդունելու՝ թէ անոնց մէջ սրբունակուած
բաներն ալ որ իւր գաղափարին և խելքին հակա-
ռակ հուգան , իրրե բան Աստուծոյ բռնելով հա-
ւատայ : Ասանկ ըրած են բողոքականները , և ա-
սոր համար՝ տոյած և ամէն տեղ ցրուած աստ-
ուածաշունչնին՝ զոր ամէն մարդոց հասկանալի ընե-
լու համար այլ և այլ լեզուներու ալ թարգմանած
և տոյած են , սրկաս և կրճատեալ է , անանկ
գրքեր՝ որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիք կ'ընդու-
նին , կամ ամէնը մէկէն , կամ մէջէն մէկ երկու
տուն կամ բանի մը գլուխ բան դուրս ձգած են ,
և որովհետեւ եկեղեցւոյ անսխալութիւնը՝ զոր հայ-
րապետները և եկեղեցւոյ վարդապետները գրի
առնելով մեղի աւանդած են՝ չեն ընդունիր , ոչ ըն-
դունած գրքերնուն աստուածաշունչ և կանոնական
ըլլալը՝ և ոչ չընդունածնուն լի մարդու հեղինա-
կութիւն և տնկանոն ըլլալը չեն կրնար հաստա-
տել , և իրենց կրօնական կարծիքը հաստատելու
համար սուրբ գրքէն վկայութիւն բերելու իրաւուն-
քը կորուսած են , վասն զի իրենց հակառակորդը
իրենց հասկցածին հակառակ մտքովը հասկնայ նէ՝
իրենց կարծեացը ճշմարտութիւնը հաստատելու

համար՝ իրենց խելքին այնպէս յարմար երեւելէն զատ մէջ բերելու փաստ չունին : Եւ որովհետեւ ամէն մարդ խելք ունի , մի և նոյն փաստը իր հասկանալորդն ալ կը բռնէ , որով երկու հակառակ կողման վկայն համազօր ըլլալով փաստերնին ալ անյօր կ'ըլլայ :

Չեզ այսպէս չեմ տեսներ սիրելիք . թէպէտ անոնց նմանած էք , սակայն նմանութիւննիդ ճիշդ և կատարեալ չէ . սուրբ զբոց հեղինակութեան հետ եկեղեցին ալ կ'ընդունիր : Բողոքականութեան օտարազգի քարոզիչներուն՝ որ ձեր և հոյսազգի բոլոր բողոքականաց առաջին վարժապետներն են , չէք նմանիր եկեղեցին ընդունելովնիդ , բայց ասով հաւատքնիդ ուղիղ և կատարեալ չըլլար : Հաւատոյ հանգանակին մէջ՝ զոր ձեզի վարժապետութիւն ընող բողոքականները ընդունիլ կը խոստանան , « Հաւատասք 'ի մի միայն սուրբ կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցի » խօսքը ճշմարտապէս չեն ընդունիր : Ապա թէ ոչ՝ ի՞նչ մտքով կ'առնեն այս խօսքը : Եկեղեցի մը կայ ըլլալը թէ որ պիտի ընդունին՝ հրէից սինակովկայն ալ կ'ընդունին . ամէն տեսակ հերետիկոսաց և անհաւատից և կատաղատից ժողովներն ալ կ'ընդունին , որովհետեւ ասանք ամէնն ալ կան , սակայն ասանք ընդունիլը հաւատոյ յօդուածի կարգ նշանակուած չէ : Թէ որ ընդունած և գոյութիւնը հաւատացած եկեղեցին Բրիտանոսի Տեառն մերոյ հիմնած և Հոգւով սբրբով ամենայն ճշմարտութեամբ առաջնորդուած է :

կեղեցին է զոր առաքելները և անոնց յաջորդ
առաքելաշնորհ հայրապետները և վարդապետները
բոլոր աշխարհ տարածեցին , այն եկեղեցին՝ որուն
գլխոյս գոներէն անգամ անյաղթելի Ֆալով
մինչև աշխարհըս վերջը կենալիրը Տեառն մե-
րոյ անսուտ խօսքովն երաշխաւորուած է , անոր
բոլոր վկայութիւնը և աւանդուած բոլոր ուսմունքն
ընդունուիլն է անոր հաւատալը , թէ սուրբ գրոց
մէջ գրուած ըլլան , և թէ չըլլան . վասն զի սա-
մաբանօրէն ստուգուած է որ առաջին հաւատա-
ցեալ քրիստոնէայները սուրբ գիրք չունէին . նոր նոր
կտակարանի առաջին գիրքը , այսինքն Մատթէոսի
աւետարանը Քրիստոսի համբարձմանէն ութը տա-
րի ետքը գրուեցաւ , իսկ հոգեգալստեան օրը միայն
Քրիստոսի հաւատալով մկրտեալները ութը հազար
հոգիի հասան (Գործք . Բ . 46—4) : Եւ անանկ
բաներ ալ կան որ մեծ կարևորութիւն ունին ,
աւտի սէտք է որ սուրբ գրոց մէջ արձանագրու-
ած ըլլային , բայց գրուած չկան : Տէրն մեր իւր
չարչարանաց նախընթաց զիշերը առաքելներուն
խոստացու որ Հօր Աստուծոյ վրայ հետերնին
յայտնի խօսի . « Եկեացէ ժամանակ՝ յորժամ ոչ
ևս առաիօք խօսեցայց ընդ ձեզ . այլ յայտնասիս
զձօրէ պատմեցից ձեզ » (Յովհ . ԺԶ . 25) . և յա-
րութիւն առնելն ետքը աշխարհիս վրայ քառա-
տուն օր Ֆալով յաճախ կը ակննուէր առաքելոց
հետ , և Աստուծոյ արքայութեանը վրայ կը խօ-
սէր . որ է նորահաստատ եկեղեցեաց վրայ , յայտ-

նի է որ անոր կառավարելու եղանակը կը սորվե-
ցըներ, խորհուրդները և անոնք մատակարարելու
կերպը կ'աւանդէր, (Գործք. Ա. 3) ևն : Ասոնց
համար մարդ չկլնար ըսել թէ կարևորութիւն
չունէին, Տէրն մեր՝ որ դատարկ խօսք խօսին ար-
գիլած է, (Մատ. ժԲ. 36) : Ինքը առաքելոց հետ
այնքան ժամանակ դատարկ խօսքով չէր անցընէր :
Սուրբ Պօղոս առաքելոյն բերանայի և առանց գը-
րի առնելու իր աշակերտացը սորվեցուցած բանն
ալ՝ որուն համար իւր աշակերտ Տիմոթէոսին կը
գրէ թէ հաւատարիմ մարդոց աւանդէ որ ուրիշ-
ներուն ալ սորվեցնելու կարող ըլլան առանց ի-
րենցմէ բան խառնելու կամ մէջէն բան պակսե-
ցընելու, վասն զի հաւատարիմ մարդ ընտրել
պատու իրելը ասոր համար է (Բ. Տիմ. Բ. 2),
ոչ ինքը կը գրէ ասոնց ինչ ըլլալը, և ոչ Տիմո-
թէոսի կը պատուիրէ որ գրէ : Հարկաւ կը հասկը-
նաք ասոնցմէ՝ որ միայն սուրբ գրոց մէջ գրուածը
կարդալու սպասինելով եկեղեցական աւանդու-
թիւնը շքեղունողները ծանր սխալանաց մէջ կիյ-
նան, ոչ միայն անանց մէջ չը գրուածները աւե-
լորդ և անախտ սեպելով՝ այլ և գրուածներուն ալ
մտացածին ծուռ մեկնութիւններ ապրով, որոց
ճշմարիտ իմաստը և մեկնութիւնը եկեղեցոյ ա-
ւանդութեանց մէջ կը գտնուի :

Ասոնք այսպէս ըլլալով՝ երկու բան նշմարել
պէտք է աւանդութիւն ըսուածներուն վրայ, վասն զի
այն ալ գիտնալու է որ ամէն մէկ մասնաւոր եկեղե-

ցիներուն կրօնական արարողութիւնները Աստուածային և առաքելական աւանդութեանց կարգը չեն մտներ , այլ խրաքանջիւր ազգի հայրապետ՝ իւր ազգին բարուցը և մասնաւոր ստորադայից համեմատ բաներ աւանդած են՝ որուն բրիստոսական եկեղեցին արտօնութիւն ունի . և այսպէս արտօնութեան առաջին օրինակը նոյն խի առաքեալներէն տեսնեք , որ մովսիսական օրինաց խըտրական օրէնքները ետ ձգելու համար ժողով ըրին Երուսաղէմ և վճիտ տաին . թէպէտ այս բանիս վրայ չը յիշուիր թէ Տէրն մեր անոնց յատուկ հրահանգ տուած ըլլայ (Գործք . ԺԵ . 5-30) : Ասանկ թէ ընդհանուր եկեղեցեաց և թէ մասնաւոր եկեղեցեաց աւանդութիւններուն համար նայելու է , չէ թէ սուրբ գրոց մէջ գրուած ըլլալը կամ չըլլալը , այլ գրուածին հակառակ ըլլալը . վասն զի մէկ աւանդութիւն մը որ սուրբ գրոց հակառակ չէ , և ամէն եկեղեցիք միաբան սրահած են անիկայ , և երբ սխուած ըլլալը յայտնի չէ , անիկոյ աստուածային և առաքելական է : Թէ որ մասնաւոր եկեղեցւոյ մը մէջ տեսնուի , և երբ սխուելն ալ պատմութեանց մէջ նշանակուած ըլլայ , և սուրբ գրոց՝ և ուրիշ եկեղեցեաց միաբան ընդունած աւանդութեանը՝ զոր այն մասնաւոր եկեղեցին ալ այն նորը հաստատելն առաջ կ'ընդունէր , հակառակ չըլլայ , մերժելու բան մը չէ , հակառակ տեսնուի նէ կը մերժուի :

Ասոնք ասանկ ըլլալով՝ զորս անշուշտ սուրբ

գրոց խօսքերուն համաձայն կը տեսնէք , իրաւունք մը չեմ տեսներ պատասխանւոյն մէջ ձեր բերնէն գրուածին վրայ , թէ տասներորդ դարէն առաջ ալ լուսաւորչական եկեղեցւոյ մէջ զեղծումներ կան եղեր , թէպէտ գրողը թեթեւուցեր է մեծ բաներ չէին ըսելով , որ՝ թէ որ Հոգւով սրբով առաջ նորդեալ եկեղեցւոյ տրուած դրաւոր հրահանգին հակառակ են նէ՛ մե՛ թան չէին չկրնար ըսուիլ . և պէտք էր որ ձեր քարոզիչները անոնք նշանակէին և իրենց հետևողներն անոնցմէ զգուշացնէին : Իսկ թէ անոր հակառակ չեն նէ , այսինքն՝ թէ որ սուրբ գրոց մէջ յայտնի գրուած չէ՛ թէ այն ինչ բանը մի՛ ընէք կամ այն ինչ բանին մի՛ հաւատայք , և հին օրինաց մէջ աստուածային յայտնութեամբ Մովսէսէն և մարգարէներէն հաւատացեալ ազգին աւանդուած է . և նոր օրինաց մէջ յայտնապէս արդիւրուած չէ , և հայոց եկեղեցին լուսաւորչին ժամանակէն ՚ի վեր չէ թէ մինչև տասներորդ դարը , այլ մինչև այս օրուան օրս կը հաւատայ և ըստ այնմ՝ կը վարուի . այն բանը միայն հայոց մէջ ալ տեսնուի նէ , միայն թէ ազգային լիակատար Յողովով կամ ազգին եկեղեցական զլխոյն հաճութեամբն ընդունուած ըլլայ , սուրբ գրոց մէջ անոր հակառակը չգտնուելուն համար զեղծում չկրնար ըսուիլ : Ասիկայ անուրանալի է , վասն զի մէկ բան մը որ Աստուած ինքքն յայտնութեամբ սրատուիրած և կարգադրած և հրահանգ տուած է , այն բանը միայն ինք կրնայ

արգելուլ, և քանի որ ինքն այդպէս արգելիք մը
դրած չէ, քրիստոնէական եկեղեցւոյ նկատմամբ
այս բանիս սահպանութեան յարատեւութիւնը
զեղծում անուանելը յանդգնութիւն է: Մենք
չեմք զխտեր տակաւին թէ Լուսաւորչին օրէն մին,
չև տասներորդ դար հայոց եկեղեցւոյն մէջ մուս
գտած բաները, որոնք զեղծում ըլլալով հանդերձ
մեծ բաներ չեն եղեր, ինչ են, ուստի չեմք ու
զեր սրատախանապատիւն այս խօսքը յանդգնու
թիւն անուանել, միայն այն կողմէն յանդգնու
թիւն է՝ որ եկեղեցւոյ դատաւոր եղած է՝ մէկէ մը
այնպիսի իշխանութիւն առած չըլլալով. և եկե
ղեցւոյ մէջ ծրուութիւն գտնելու եւր է առանց
ուղղաչափ մը ունենալու, վասն զի՝ ինչպէս որ
վերն ըսինք: Սուրբ գիրքը՝ զոր բողոքականաց հետ
ինքն ալ ուղղաչափ կը կարծէ, թէպէտ ըստ մեզ
Աստուծոյ խօսքը պարունակած ըլլալով անկէց ալ
չիտակ բան չկրնար ըլլալ, բայց մէկ խօսքին վրայ
վէճ և խմտաւր բանալու տարածայնութիւն ըլլոյ
նէ՝ սուրբ գիրքը ինքը չը խօսիր որ անոր հարցու
նենք, բողոքականք կամ իրենց կամ ուրիշներուն
խեղբին պիտի հարցնեն. և ձեզի համար անտարա
կոյս գիտեմ որ սուրբ գիրքը՝ զոր ձեր հաւատքին
կանոն կը ճանչնաք, շատերնիդ բնաւ կարդացած
չէք, և քանի մի բաներ որ եկեղեցւոյ հաւատքին
և սրարողութեանցը զէմ մէջ բերելու համար բե
րան ըրած էք, չէ թէ անսիջտայն սուրբ գրքէն՝
ոյլ ձեզնէ աւելի սուրբ գիրք կարդացող կարծը

ւած ուրիշ բողոքականէ մը ստրված էք , և տախ-
կայ փորձուած է բաղմամբիւ մերազգի բողոքակա-
նայ վրայ սա նշանով որ՝ երբ սուրբ գրքին մէկ
խօսքը սխալ՝ և բողոքականներէն ստրված մտքով
մէջ բերեն , և մէկն ելլէ այն խօսքէն մէկ երկու
տուն վերը կամ վարը գրուած խօսքովն այն սը-
խալը շտկելու ըլլայ , կը շուարին կը մնան . ինչը
սելիքնին չեն գիտնար . կարելի է մտքերնէն սա
ալ անցնեն թէ բողոքականներուն հակառակորդ
մէկը իր հակառակորդները խայտառակելու համար
գրած և աւետարանի մէջ մտցուցած ըլլայ . որով-
հետև այն ալ չը գիտեն թէ իրենց վարպետնե-
րուն տալած և ամենուն գիւրխմայ ընելու համար
այլ և այլ լեզու թարգմանելով հրատարակած Աստ-
ուածաշուանչին մէջ ալ կայ այն խօսքը : Ահա այս-
պիսի անձանց եկեղեցւոյ դատաւոր ըլլալը յանդի-
նութիւն է . և տասնկ պատճառներով եկեղեցիէն
դատուիլ՝ զոր Տէրն մեր իւր աշխարհակեցոյց ար-
խնը թափելով հաստատեց և մշանջենաւորութիւ-
նը և անսխալ մնալիքը իր երաշխաւորութեան տակ
ստաւ՝ մինչև աշխարհիս վերջը հաւատացելոյ մի-
ութեան կամ եկեղեցւոյն հետ մնալ խոստանալով ,
և երթալ ուրիշ ընկերութեան անդամ ըլլալ որ
անոր հաստատածը չէ , և անոր թելադրութեամբը
սրբխարակել և իրբև սխալեալ գրողարտել եկե-
ղեցին , և անկէց դատուիլ իրեն սրբձանք բռնել-
ասիկայ՝ սիրելիք , պարզ յանդգնութիւն չէ ,
հայհոյութիւն և սոսկալի ամբարշտութիւն է :

Պիտէ՞ք որ Տէրն մեր՝ իրեն դէմ եղած մեղքերը և հայհոյութիւնները թողութեան արժանի տեսաւ, որովհետեւ ինքը թէպէտ ճշմարիտ Աստուած էր, բայց մարդկային մարմին առած ըլլալով՝ աստուածութեան փառքը անտեսանելի էր: Ասիրայն Հոգին սուրբ Աստուած էր. և աստուածախոյսեւոյ փառքը և դործերը մարդոցմէ ծածկած չէր: Տեսան մերոյ գործած հրաշքներն աստուածային էին, մարդ այնպէս բան չէր կրնար ընել: Հրեայները թէ որ ասոնց աստուածային ըլլալը խոստովանէին նէ՞ դՏէրն մեր Մեսիայ և որդի Աստուծոյ ընդունելու էին, և ասիկայ ռաբբիններուն և փարիսեցիներուն գործին չէր դար. ուստի ժողովուրդը ՚ի Քրիստոս հաւատալէն ետ կեցնելու համար դանոնք խաբելու և մոլորութեան մէջ սրահելու ղիտաւորութեամբ կըսէին թէ աստանայի ուժովն է որ Յիսուս Նազովրեցին այս հրաշքս կընէ: Քրիստոս անոնց ըսածը ջրեց բնական փաստերով. թէ մէկ աստանայ մը մէկուն փորը մըտած ուրիշ աստանան չի կրնար հանել. և յայտնեց որ ինքը Հսգևով սրբով այսինքն՝ աստուածային զօրութեամբ կը հանէ դները. և այս զօրութիւնըս Հոգւոյն սրբոյ ալ է (Մատ. ԺԲ. 28) զոր միւս աւետարանիչ մը՝ մատամբ Աստուծոյ կըսէ: (Ղու. ԺԱ. 20) Այս առթով է որ Տէրն մեր՝ իրեն դէմ հայհոյողներուն և գէշ խօսողներուն մեղացը թողութիւն խոստանալուն հետ՝ Հոգին սուրբ հայհոյողներուն մեղքը այս աշխարհիս մէջ

ալ հանդերձեալ աշխարհն ալ սմբուելի է ըսաւ :
(Մատ. ԺԲ. 31. 32) Արդարեւ Քրիստոսի Տեառն
մերոյ անառտ բերնէն ելած սարսուղիս սպառնա-
լիք . որուն պարսպ ելլելը՝ երկինքին և աշխարհիս
անցնիլ և թշնչանալն դժուար ըլլալը՝ « Երկինք և
երկիր անցեն և բանք իմ ոչ անցեն » ըսելէն
գիտեմք (Ղուկ. ԻԱ. 32) : Արդ՝ եկեղեցին սխա-
լեցաւ ըսելնից և անիկոյ շիտեկու ելլողներուն
հաւատալ և դարձակից ըլլալնից ի՞նչպէս կերեի
ձեզի : Եկեղեցւոյ առաջնորդելու համար Հոգւոյն
սրբոյ զալստեան երաշխաւորութիւն մը չկոյ ըսե-
լը՝ սուտ հանել է աւետարանը դր հաւատոյ միակ
կանոն բռնած էք : Ասով ձեր հաւատքին կանոնը՝
որ ձեռքերնիդ կենալով ալ ձեզի օգուտ չունի ,
ձեռքէ կը հանէք : Խոստացաւ և չը դրկեց ըսելը՝
Տէրն մեր իր խօսքին վրայ չը կեցաւ ըսել է , որ
այս խոստմանը կատարումը իրրեւ Աստուած պիտի
ըներ և ոչ իրրեւ մարդ , ուտի այս ըսելն ալ
ընդդէմ Հոգւոյն սրբոյ հոյհոյութեան կարգն է և
անբաւելի . Հոգին սուրբ չեկաւ ըսելը՝ սուրբ Եր-
րորդութեան անձանց մէջ՝ որ Կութեամբ և գոյու-
թեամբ և կամօք և դործով մէկ են , կամաց տար-
բերութիւն ենթադրել է , որով գոյութեանց ալ
տարբերութիւն կ'ըլլայ . և մէկ Աստուծոյ տեղ ե-
րեք Աստուած խոտոտվանել և բազմաստուածու-
թեան մէջ իցնալ պիտի կ'ըլլայ : Ամենայն ճշմար-
տութեամբ չի կրցաւ առաջնորդել չեն կրնար ը-
սել , ասիկոյ ամէն մարդ գիտէ որ Հոգւոյն սրբոյ

դէմ հայհոյելն արիւշ բան չէ : Ար մնայ մէկ խօսք
մը ձեռք քարտղիչներուն ըսելիք . զոր ըսած և զը-
բած ալ են . և է այս : « Հողին սարբ եկեղեցւոյն
ամենայն ճշմարտութեամբ կ'առաջնորդէ » կ'ըսեն .
և մենք այն եկեղեցւոյն կը հաւատաստք . բայց այն
եկեղեցին անտեսանելի է . և մարդ չը կրնար զխո-
նալ թէ ո՞ր է և անդամները ո՞վ են : Ըսել է որ
այդ եկեղեցիին ինչ սորվեցնելն ալ որ Հողւոյն
սրբոյ սորվեցուցածը պիտի ըլլայ՝ չը զխօսուիր .
ամէն մարդ կրնայ ըսել թէ ևս այն անտեսանելի
եկեղեցւոյ անդամներէն եմ , և ըսածս Հողւոյն
սրբոյ վարդապետութիւնն է : Բայց եկեղեցին տե-
սանելի պիտի ըլլայ . և զոնէ տաքելոյ ժամանա-
կը տեսանելի ըլլարուն՝ շիւղ բարբառեան ուսուցիչ
մը որ հսկառակ կենայ : Այլ կ'ըսեն թէ ետքի
ժամանակները սլլ և սլլ հարձամբներու երեսէն
ճշմարիտ եկեղեցւոյ անդամները հարկ սեպեցին
իրենց ուղիղ հաւատոյ դաւանութիւնը ծածկել .
և այսպէս ճշմարիտ եկեղեցին ծածկեալ մնայ :
Արիկոյ Տեառն մերոյ ըսածը թէ եկեղեցին զը-
ծոխքի դռներէն պիտի չը յաղթուի՝ սուտ կը հա-
նէ . և այն մարդիկը՝ որք Տեառն մերոյ պատուի-
րը մտիկ չեն ըրած « Գոր սուտ ձեզ 'ի խաւարի
« աւայէք 'ի լոյս . և զոր լէք յունկանն » քարո-
« զեցէք 'ի վերայ տանեաց » (Մատ . Ժ . 27) , և
զիրենք մարմնաւորապէս մեռցնողներէն վատու-
թեամբ վախցեր են . այնպիսիները եկեղեցւոյ մը-
աւրջնինաւորութեան միջնորդ ընելնին , և ասոնց

Համար եկեղեցին անտեսանելի ընելին զարմանալի է, ասոնց ըսած եկեղեցին՝ թշնամեաց առջևէն փախչող և ցրուող բանտի մը ձիջը նմանութիւնը կը կրէ. որ յիրտի փախչելովը անյաղթելի կ'ըլլայ. բայց սցասկիտի անյաղթելութիւնը նախաախմբ և խայտառակութիւն է և ոչ փասք :

Հիմայ կը հարցնեմ ձեզի, ձեզ բաշտրականութեան մէջ ձգող վարդեանիդ ի՞նչ կերպով պիտի ցրցունէ թէ ընդդէմ Հոգւոյն սրբոյ հայհոյութիւն չէ ըրածնիդ, և ի՞նչպէս համարձակեր են Տեառն մերոյ հոգեկեցոյց խօսքերուն մէկ մասը՝ որ հոգւոյ փրկութեան ճանտարհը կը ցրցունեն՝ ձեզնէ սազել, և աւետարանի սուրբ անունը շարաշար դորձածելով որ ամբարշտութիւն մըն ալ էյս է. ձեզ իրենց համակարծիք ընել և աւետարանը ուրանալու առաջնորդել, ինչպէս որ եւրոպացի բողոքականներուն խմաստուններուն համար զխեմ՝ որ իրենց գրութեանը պինդ կատուած ըլլալով. և հետեւութիւններէն փախչելու և դրութիւնն ալ ձգելու շափ արիութիւն չունենալով՝ հաւատքը բոլոր ոչնչացուցած են. և ինչպէս որ ժամանակ մը առաջ մէկ դրբի մը մէջ կալիպոցեր եմ. եւրոպացի բողոքականներուն հիմակուան հաւատոյ դաւանութիւնը ձեռքին մեծ մատին եղունդին վրայ կրնայ դրախլ: Թէ որ ձեր բողոքականութեան քարտղիչները ասոնցմէ են նէ՝ աւետարանին և սուրբ գրքի անունը բերան թող չսանեն. քրիստոնէութիւն կը սորվեցնե՞ք ըսելէ՝ թող դադարին, և ձեր ալ

ստանց յարեւելն առաջ ձեր նախնիքներէն ունեցած
հաւատքնիդ և ամէն հերպով եկեղեցւոյ հաւատքին
համաձայն դանուելնիդ , և մարտր խղճիւ և առանց
ստուժեան « Հաւատամբ 'ի մի միայն սուրբ կաթու-
ղիիէ և առարեւական եկեղեցի » ըսելու կարող ը-
լալնուդ հետ Աստուածային պատուէրն ալ կատա-
րելու մոյթ տանելնիդ ձեզի անշուշտ կը հասցնէ
յաղթական եկեղեցւոյն հետ միանալու . որ է հա-
ւատով և յուսով և աստուածային և եղբայրական
սիրով 'ի աէր հանգուցեալ սրբոց միութիւնը : Եւ
թէ որ քարոզիչներնիդ եւրոպացի և ամերիկացի
վերոյիշեալ քարոզիչներուն համախոհ չ'են նէ՛ յար-
գորեցէք զանոնք որ երթան իրենց ազգակիցները
հաւատոյ և աւետարանի լուսով լուսաւորեն : Այս
որ չ'են ըներ նէ՛ պատճառը դուք ձեզն զուշակե-
լու էք . Ասոնք եւրոպացի բողոքականներուն չափ
իմաստուն ըլլալու չ'են . և անոնց մէջ բերած ա-
ռարկութիւններուն սրատասխան տալու կարալու-
թիւն ունենալու չ'են . անոր համար այս կողմերս
եկեր են և իրենց չափ իմաստութիւն չունեցող
մարդիկ գտեր են որ իրենց ազգայիններուն ընդու-
նեւ տալ չի կրցած բաներնին անոնց ընդունել
տան : Եւ թէ սր ասպրուստ դտնելու համար այս
եղանակը կը բռնեն նէ , ինչպէս որ կը լսեմք որ
Ամերիկոց մէկ մասնուսուր ընկերութիւն մը կոյ ե-
ղեր որ թէ՛ ասոնց և թէ՛ ասոնց քարոզութեամբը
բողոքականութիւնն ընդունող չբաւորներուն բա-
ւական դրամ կը բաժնեն . աւելի աղէկ չըլլա՞ր

արդեօք որ ուրիշ աւելի օրինաւոր շահու գօւռ մը
բանեն , քան թէ՛ ընտանեօք հանդերձ ծովէ ցա-
մարէ անցնելով տեսակ տեսակ աշխատութիւննե-
րու անձնատուր ըլլալով այլոց ալ հօդուոյն կորըս-
տեանը սրատճառ կ'ըլլան , այն դպիրներուն և փա-
րիակցիներուն նման՝ որոց Տէրն մեր ըսաւ . « Վա՛յ
ձեզ դպրաց և փարիակցոց կեղծաւորաց , զի յա-
ծիրք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ առնել եկամուտ մի
և յորժամ լինիցի՝ առնէք ըզնա որդի գեհննի՛
կրկին ևս քան զձեզ » (Մատ . ԻԳ . 15) : Աստ-
ուած չընէ որ այս խօսքերով մենք նոյն քարոզիչ-
ներուն համար վճիռ տուած ըլլամք թէ՛ գեհննի
որդիք են . զխտեմք որ մէջերնին փախուկ խղճմը-
տանաց տէր մարդիկ կը գանուին որաց մալբու-
թիւնը նախաարշարմամբ է , առանց արժանաւոր
քննութեամբ իրենց հօրմէն կամ հօգևոր հովիւէն
կամ վարժապետէն լրածնուն բըռնուած են : Սուրբ
Պօղոս առարեալն ալ՝ թէպէտ շատ խնայտուն
մարդ , առնն մը Աստուծոյ եկեղեցին կը հտըածէր .
և որոցն Ստեփաննոսի քարկոծմանն ալ կամակից
եղաւ (Գործք Է . 57) , և ուր որ քրիստոնեաց կը
գանէր նէ՛ էրիկ մարդ կամ կնիկ մարդ՝ կը կա-
պէր Երուսաղէմ՝ կը զրկէր . ուր չարաչար կ'ըս-
տաննուէին , կամ ինքն ուղղակի բանտ կը զրկէր
(Անդ . Թ . 3 . Ը . 2) բայց ետքը Աստուած իր ո-
ղորմութեամբ զանիկաց այն գծոխոց ճանապարհէն
տղատեց . վասն զի չգիտնալով էր ըրածը . ինչպէս
որ ինքը սուրբ առարեալը կ'ըսէր « որ յառաջա-

դոյն հայհոյէն էլ՝ հալածիչ և թշնամանիչ . այլ դաի ողորմութիւն . զի զայն՝ յանդիտութեան և յանհաւանութեան գործէի » : (Ա. Տխմթ . Ա. 12)
Ասոր համար պարտական եմք աղօթելու՝ որ սուրբ առաքելոյն վրայ ծագած Աստուծոյ ողորմութիւնն ասոնց վրայ ալ ծագէ . և ասոնք ալ Աստուծոյ բնաբութեան անօթ ըլլան զԱստուած և անոր յոյանած սուրբ հաւատքը ամենայն կատարելութեամբ քարոզելու չէ թէ հոյսց մէջ՝ որ Աստուծոյ շնորհիւք արդէն սուրբ զիրք ալ ունիմք և կը յարգեմք , զՔրիստոս ալ կը դաւանիմք . անոր անորատ արեամբը հաստատուած եկեղեցւոյն անդամ ըլլալու երջանիկ բաղղը ունիմք . այլ՝ թէ որ սրեւելք սխտի մնան նէ՝ հեթանոսներուն թող երթան քարոզեն , և իրենց հայրենիքը սխտի դառնան նէ՝ քրիստոնէութիւնը բողոքովին մէկդի ձգած բողոքականներուն քարոզեն : Ասանկ ինչ շահ ընելիքնին Յակոբոս առաքեալը կ'իմացնէ . « Եթէ որ 'ի ձէնջ մուրկեացի 'ի ճանապարհէ ճշմարտութեան և դարձուցէ որ զնա . զխտացէ՝ զի որ դարձուցէ զմեղաւորն 'ի մուրթութեան ճանապարհէն իրմէ , վրկեացէ զողի իւր 'ի մահուանէ , և ծածկեացէ զբաղմութիւն մեղաց (Յակ . Ե . 20) » :

Մինչև հոս գրածնիս՝ ձեր պատասխանսոյն մէջ գրուածին ալ՝ ուրիշ գրուելիքներուն ալ բաւական ընդհանուր պատասխան մըն է . բայց որպէս զի չը կարծուի որ ամէն մէկին առանձին պատասխան չի տրուիր . և թէ՛ կոյն մէջ երնին անանկ

Ներս ր սարր գրոց յիրաւի հակառակ և մեծ զեզ-
ծումներ են, Լուսաւորչին ժամանակին մինչև տաս-
ներորդ դարը եկեղեցւոյ մէջ մտածներէն աւելի
մեծ, սննց ալ ամէն մէկը աչքէ տնցնեմք :

Նախապէս՝ խնդրոց կարգէն հանեմք այն բա-
ները՝ որոց վրոց հոյոց եկեղեցւոյ բնդաւած և
գործածած գրքերուն մէջ բան մը գրուած չէ,
այլ սամիկ և տղէտ մարդոց մէջ՝ չը դիտեմք ո՞ր-
կէ մանկով սովորութեան պէս եղած է : Յեր նը-
սրատակը հոյոց եկեղեցւոյն մէջ մտած մտորու-
թիւններ դասել է, և ո՛չ թէ մասնաւոր մարդոց
անտխտոյշտ սովորութիւնները և աւելորդտորաշ-
տութիւնները քննել, որոնք ինչպէս որ տգիտու-
թեամբ մտած են, այն ալ ամէն տեղ չէ . կրօ-
նական հմտութիւնները աւելնալով կը վերնան :
Յ. յաղթի բաները՝ որ թէպէտ աւելորդտորաշտ սը-
նտի բաներ են, բայց սրբազ և անկեղծ կրօնա-
սիրութեան արտաբին ցոյցերն են, դուշտերու մէջ
բուսած տեսակ տեսակ խտտերու կը նմանին, որ
բանի մը օգուտ չունին, բայց նշան մ'են որ այն
խօտերը այն տեղաց քաղելով օգտակար բան մը
ցանաւի նէ սոստ սրդիւնք կը բերէ . վասն զի այն
հոգը որ այն խօտերը բուսուցեր է՝ դորուսը և բա-
րերեր է : Թէ որ բազրականաց հետ աւելի յա-
ճախ տեսութիւն ընէի, մանաւանդ ձեր սիրելու-
թեան նման անձանց հետ՝ որոց մտաց մէջ հաւա-
տոց կայծը բոլորովն մարած չէ, կարելի է որ
այնպիսի բաներ տեսնէի՝ որ ձեր քարապիշները չը

հաւնելին . կարելի է որ ես ալ չը հաւնելի և ասոնք
վերցնել յորդորելի , բայց ինչպէս որ ըսի՝ կրօնա-
սիրութեան նշան մը սեպեցով կուրախանայի . և
կ'ըսելի որ՝ մէկ սղէտ մարդ մը որ ոչ կարգաւ գը-
րեւ ղիտէ և ոչ հոգևորի և կրօնքի վերաբերեալ
քարոզ մը կամ խօսք մը մտիկ ըրած չէ , սյղովի-
սի բաներն արհամարհէ նէ աղէկ նշան մը չէ :

Հաւատացեալներն ինչ որ ըսեն նէ՝ իրբև հա-
ւատոյ գործ՝ անմեք այն հաւատացելոյն եկեղեց-
ւոյն վրոյ ձգելն անիրաւութիւն է . սլէտք է որ
եկեղեցւոյն ընդունած գրքերուն մէջ այնպէս ընել
սրտոտ իրաւած ըլլոյ : Բայց սասնկ գրուած բանե-
րուն ինքնաճնար մեկնութիւններ տալն ալ բանը
գիտցողներուն կողմէն խորքախ չորամտութիւն է .
չգիտցողներուն կողմէն՝ պարզամտութեամբ ըսի
խորտիւ մըն է . ամանց կողմէն դայթակղեցնել և
ուրիշներունը դայթակղիւ մըն է . և ձեզի դանէ
տած ամանակեայ մտիթարութիւն մը այն կ'ըլլոյ ,
որ Տէտն մերոյ սպտանալից խօսքը՝ որ ըսու ,
« որ որ դայ դայթակղեցուայէ զ'ի 'ի փոքրիանցս
որ հաւատան յիս , լու էք նմա տառեւ՝ եթէ ար-
կեալ էր ընդ պարանոցսս նորա երկան իզոյ . և
ընկեցեալ 'ի ծով » Մատ . Թ . 41) . դայթակղե-
ցուցիչներուն է և ոչ դայթակղեալներուն : Հիմայ
սեանենք թէ ինչ մեծ և սուրբ գրքերուն հօկա-
ւտի բան դանբ են բողոքականք հայրատանեոց
ըսաւորչական սուրբ եկեղեցւոյ մէջ որ Ս . Ղա-
սաւորչին ժամանակը և անկէջ ետքը չկան եղեր .

և ասաներորդ դարին ետքը մասեր են եկեղեցին .
և ինչ հաստատ ասացոյց ունին եզեր այսպէս ը-
ստըները , որոց համարուելով մեր պատասխանա-
տուն բաւական պատճառ մը սեպեր է՝ զինքը հո-
ղեօր կենաց համար ծնող եկեղեցիէն զատուելու
և ուրիշներուն ալ քարոզիչ ըլլալով օտար միա-
բանութեան մը հետ միանալու՝ որ բնաւ իրեն չը
վերարերիր : Մեր յարգի պատասխանատուն այս
խնդիրները երկու կարգ բաժներ է , Ա . կարգին
մէջ զիւր է հակառակ սուրբ զրոյ կարծած վար-
դապետութիւնները . Բ . յատնութեան ողբոյն ան-
համաձայն երկցած արարողութիւնները :

Առաջին կարգը այսպէս կը բացատրէ : « Ըստ
« վարդապետութեան հայաստանեայց եկեղեցոյցը՝
« նիւթն աստուածային զօրութիւն կուսնու : Ար-
« պէս թէ այս ինչ կրօնական արարողութեամբ
« նիւթ մը դերբնական զօրութիւն կ'ընդունի . ս-
« րով կրնայ այնպիսի արդիւնքներ յառաջ բերուիլ ,
« օրք մի միայն՝ աստուածային գերազայն զօրա-
« թեան կը պտտիւնին : Այսպէս է սրբապետալ մե-
« օսնը որ կը ջնջէ սկզբնական մեղքը . օճեալ խա-
« չը . որ կը բեղմնասրէ զերկիրը . նուիրազործ-
« եալ պատկերն և փառաւորեալ մտաւորը , որք
« կորող են մարմնաց և հոգեոյ բժշկութիւն սար-
« գեւել : Այսպէս են նաև օրհնեալ ասն ու ջուրը
« որովք մեծ բարիք յառաջ կուգան » : Կորդա-
« ցողը կը հասկնան որ ասոնք պատասխանատուին
խօսքերն են :

Ասոր պատասխանին կ'ըսեմ թէ այս խօսքե-
րքս չէր գրեր պատասխանատուն՝ թէ որ հայաս-
տանեաց և կեզեցոց վարդապետութիւնը ճիշդ և
շխտակ հասկնար : Նիւթը Աստուծոյ զօրութիւնը
մարդոց մէջ յայտնելու և մարդոց վրայ ներգոր-
ծելու գործիւր մը կ'ըլլայ . և այս է և կեզեցոց վարդ-
որ պատուած ճանչցող և աշխարհիւս դերագոյն
վարիչ և նախախնամիչ Ըլլողը գիտցող մէկը չը
կրնար ուրանալ . բայց ստով շիրնար ըստիւ թէ
այն նիւթը ստուածական զօրութիւն կ'առնու :
Ասոր մարդկոյնն և գղալի օրինակ մը ստով : Սա-
ղի փետուր մը կամ ևզեզի կտոր մը կ'առնեմ ձեզ-
քրս որ նիւթ մըն է . ծայրը կը կտրեմ և կը ձեռ-
քեմ քիչ մը . մեղանք կը թաթխեմ որ նիւթ մ'ալ
այն է . նիւթ մըն ալ կ'առնեմ , կտոր մը թուղթ
կամ անոր նման բան մը կ'առնեմ . և ստով՝ խմ ան-
նիւթ մարէս անցած աներևոյթ մէկ բան մը գրեւով
ուրիշին կը հազարդեմ . այս վերջինս՝ որ է խմ մրտ-
քինը արիշին հազարդելը , մարդուն յատուկ մէկ
զօրութիւնն է՝ որով մարդ անբաններէն զատուե-
լով բանական կ'ըստի . բայց չ'ընար ըստիւ թէ
շիշեալ գործողութիւններով փետուրը և ևզեզը և
մեղանք և թուղթը մարդկոյնն զօրութիւն կ'առ-
նեն : Ըստի ալ նն՝ բանաստեղծական սճով գրուց-
ուած մը կ'ըլլայ . գոր ճիշդ և յատուկ մարի հաս-
կըցողը ծագրելի կ'ըլլայ : Նիւթի մը համար Ասա-
ւածոյնն զօրութիւն կ'առնու ըստիւ ալ այսպէս
հասկնալու է :

Մէկ երկու օրինակ ալ ստորք գրքէն տանեմք որով ըստծնիտ աւելի լաւ կը հասկցուի . և որստասխանատարին բերած օրինակներուն ալ ուժը համեմատարար կը տղէկ հասկցուի : Մովսէս մարգարէն խորացելայինները Եղիօյտակն հանելէն ետքը անանկ տեղ մը հասան՝ որ դանուած տեղին ջուրը ստատիկ լեզի բլլալով շէր կրնար ծարաւ մտաբերելու ծառայել : Աստուած Մովսէսի փայտ մը ցրցուց . զոր Մովսէս ջուրին մէջ ձգելով ջուրը անուշացաւ և տէն մարդ կրցան խմել : Ահա նիւթ մը . փայտը , տրարողութիւն մը , ջուրը ձգելը , և Աստուածային զօրութիւն մը ջուրին անուշացը : Փայտը անուշաբույր զործիր մը եղաւ և ոչ զօրութիւն մը : (Ելք . 89, 23-25) Եւ տակէց ասով էրբ Աստուած զՄովսէս փարաւանին գրկէց որ խորացելայեաց տըրտութիւնը խնդրէ , և որովհետեւ փարաւան մտիկ սլիտի չընէր , հարկ էր Աստուածային զօրութիւնն անոր զգալի ընել , զործիր մը բրաւ Մովսէս՝ իւր դաւաղանը , որ օձ դարձաւ և որիչ կտտարդներուն առ աչօր օձ ձևացուցած դաւաղանը կլէկէն ետքը դարձեալ դաւաղան եղաւ (Ելք . Ե . 10-12) . և Աստուած յատկապէս հրամանս բրաւ Մովսէսի որ այն դաւաղանը ձեռքէ չը ձդէ . վասն զի իւր զօրութիւնը ցրցունելու զործիր անիկայ բրած է (Ա՛դ . 25) : Ասով ինչ հրաշքներ բլլալը սրտամեղով խօսրերնիս շ՛երկնայեմք . զոր կրնար ելնոյ գրքին մէջ կարդալ : Արդ՝ այս փայտերս՝ որ միայն Աստուծոյ լսկ հրամանաւ և

Մովսէսի ձեռք հրաշքներ գործեցին . այն ալ ոչ իրենց և ոչ Մովսէսի զօրութեամբ . հապա մեծ բա՞ն մըն է որ մարդացելոյն Աստուծոյ սուրբ արա խնայք թրջուած և ներկուած սուրբ Խաչին միջոցաւ Աստուած հրաշքներ ներգործէ : չէ թէ միայն երկիրը բեղմնաւորելու համար՝ այլ և արիշ շատ բաներու համար . և օծում ընելով չէ թէ լուել կուղտի թէ այն միւսոնը կամ խղը ինքնին զօրութիւն մը աւելի խաչը հրաշագործ բնելու . այլ աստուածական զօրութեան գործիք մը ըլլալուն արտօքին նշան մըն է : Անոր համար խաչին կը կըրտագաւթիւն ընելն ալ կը պատուիրէ Ս. Լուսաւորիչը . այն ալ չէ թէ բուն խկ այն խաչին՝ սբաւ վրայ Տէրն մեր բեւեւեցաւ , այլ անոր նմանութեամբը շինուած խաչերուն . ինչպէս որ կը պատմէ Ագաթանգեղոս , որ Տրդատ թագաւորին տաննադպրին էր . և անոր հրատմանովը Ս. Լուսաւորիչին պատմութիւնը գրեց . չէ թէ ուրիշներէ լսածներուն վրայ հիմնելով , այլ իւր աչօրը տեսածները և ականջօրը լսածները գրելով . որոց ճշմարտութեանը նոյն խկ թագաւորը վկայ կը կու չէ (Ագաթ . երես 658 Տպ 'ի Վերնեախի) : Այս հաստատարիմ պատմիչը կ'ըսէ Ս. Լուսաւորիչին համար « Ի տեղիս սեղանայն յերեսին վկայարանս « մէն մի կանդնեաց զՍ. Նշան տէրունական խաչին . զի միայն՝ տակ . առաջի սղղր ամենակեացայն նշանիդ երկրագաղանկցէք Տեսան Աստուծոյ արարչին ձերոյ » (Ա՛ղ երես 574) : Ու .

րիչ տեղ մըն ալ խաչ մը կանգնեց . « զի առհա-
սարակ հասեալ որ յայն տեղի՝ արարչին Աստու-
ծոյ երկրպագեալ ծուր կրկնեցեն » (Անդ. երևս
575) և ասոնցմէ առաջ՝ շարչարանք քաշած ա-
տենը առ Աստուած ըրած աղօթքին մէջ՝ զոր թա-
գաւորին կողմէն յատուկ դրողիբներ դրուած ըլ-
լալով, ըսածները կը դրէին և թաղաւորին կու-
տային . Ս. Լուսաւորիչ այսպէս կը խօսի մարդա-
ցեալ բանին Աստուծոյ համար « Փոխանակ դրօ-
շէրց փայտիցն զխաչ իւր կանգնեաց 'ի մէջ ակե-
ղերոց . զի որով սովորիցեն երկրպագանել փայ-
տի . սովորականաւ ընդելականան հաւատացեն
երկրպագանել խաչին փայտի » . (Անդ. երևս 68):
և ոչ միայն երկրպագութեան աեղերը կը դնէր
սուրբ խաչը՝ որ անոր առաջը Աստուծոյ երկրպա-
գութիւն ընեն սր անոր վրայ սրիւն թափելով և
մեռնելով՝ աշխարհի փրկութիւն եղու . այլ և երկ-
րին թշնամեաց ձեռքէն սրահարանելու և սպառն-
վութեան համար ալ ճամբաներուն գլուխը՝ և եր-
կու երեք ճամբայ իրարու կցուած տեղերն ալ
խաչ կը դնէր, որ գեափնը րեզնաւորելէն աւելի
օգտակար է . և ասիկայ ալ կը սրտովէ նոյն Ազա-
թանգեղոս որ եկեղեցին շինելու համար յատկու-
ցուցած տեղերը խաչ նշան դնելը պատմելէն ետ-
քը կ'ըսէ « նոյնպէս յերս և 'ի մուսս ճանապարհ-
& հաց և 'ի փողոցս և 'ի հրապարակս և 'ի ճանա-
& սրահակիցս . պահ և սպառն զերկրպագեալ ա-
մենեցունց զնոյն նշան կանգնէր » (Անդ. երևս

584) : Եւ թէպէտ սուրբ խաչին առաջը երկրորտ,
դու թիւն ընել կը պատուիրէր , այլ ոյն ալ կի-
մայնէր որ երկրորտդու թիւնը այն խաչերուն ընե-
լու չէ՛ որ բուն խաչին նմանութիւնն են , այլ
մտքերնին առ Ատուած ուղղելու են « Ամենեցուն
զգուշանալ զճանտարհս կենաց վտերկոյ . ապա ու-
մենեցուն զայն զնել 'ի մտի . զի տեսան Ատու-
ծոյ իւրեանց միայն երկրպագոյնն և նմա միայն
սոլաս սարցեն » (անդ) սուրբ խաչին աստուա-
ծային զօրութեան յայտարար միջոց մը ըլլալուն
զարմանալի մէկ կերպն ալ կը պատմէ Աշտիման-
դեղու : Տրդատ թագաւորը կռուքերը կործանելու
և կուստունները փլցնելու համար Ս. Լուսաւորչին
հետ պաշտած ասեներ Արտաշատ քաղաքը դնա-
ցին . այն տեղի մեհեանին տիրող և աստուածա-
կան պաշտօն ասեներ ստրկած դեերը ահագին զ-
բութեամբ դէմ կը դնէին և մեհեանը կործանե-
լու և կռուքերը կտարակելու շթողու կ'աշխատէին
« Իսկ սուրբն Գրիգոր իրրե տեսեալ զայն՝ նշան
« տէրունական ասեի . և դիմեալ 'ի դուռն մե-
« հենին , և ամենայն շինուածք մեհենին 'ի հիմանց
« դղրդեալ տապալեցան և լուցեալ յանկարծորէն
« փայտակերտն հրդեհեցաւ » ևն (Անդ երես 580) :
Նոյն յամուտութիւնը ցըցուցին դեերը Աշտիշատայ
մեհեանին մէջ , և այս անգամ դիմադրութիւննին
տակի իսասիկ եղաւ : Բոցց Ս. Գրիգոր Ս. Խաչին
զօրութեամբ այն տեղոց ալ զանոնք հալածեց .
զոր այսպէս կը պատմէ Աշտիմանդեղու . « Անեցը

« զնչան տէրունական խաչին . և եւ եկաց 'ի ձորոս ,
« կին յանդիման բարձրաբերձ տեղոյն շինուածոցն
« և ստէ . հրեշտակ քո տէր հալածեոցէ զնոսս :
« Եւ ընդ բանին հոգմ' աճղին բղխեաց 'ի խաչոս ,
« նիշ փայտէն , զոր ունէր 'ի ձեռին խրում' սուրբ
« եպիսկոպոսն , և երթայր հոգին լցեալ լերինն
« հաւատար , և չողաւ հարթեաց , տապալեաց ,
« ընկեց զամենայն շինուածն բազնոցն » ևն . (Անդ
երես 605) :

Ուրիշ տեղեր շիրիներու համար այս տեղս կը
յիշեցնեմ ձեզ սիրելեացդ՝ ձեր կողմէն փոխա-
նորդարար ինձի սրտասխան դրողին խօսքը՝ սրուն
դուք ալ 'ի հարկէ համակա էք , որ մեզի կ'իմա-
ցընէր թէ հայոց եկեղեցիէն թէ որ Առաւորչի
ժամանակին եղածին պէս մնար նէ՝ ինքն ալ ան-
կէց չ'ը դատուեր . անոր համար իրեն աւելի կը
փայտէ եզեր լուսաւորչական բաւիլը , բան թէ
մեզի . և թէ՛ Առաւորչէն ետքը մինչև ստանե-
բարդ դարը լուսաւորչական եկեղեցւոյ մէջ մտած
ղեղձումներ կան ալ նէ՛ մեծ բան մը շին եզեր ,
այսինքն՝ նոյն եկեղեցիէն դատուելու բաւական
սրտածառ մը շին եզեր : Հիմա սորբ խաչին ա-
ռաջը երկրպագութիւն մատուցանելու , և սորբ
խաչը մեր դործոցը օգնական՝ և զխրճուս դա-
լու փորձութիւններէն սրահասարն ուսուածային
դորտ թեան գործիք մը ըլլալը Ս. Առաւորչը թէ
խօսքով և թէ՛ գործով հաստատեց . և այս յառ-
կութիւնս անոր վրայէն չը վերցնելի օծուալը , այլ

մանուսանդ ստանալը զգալի կերպով մը կը հաստատուէ, և սուրբ գրոց օրինակաւ ալ ցըցուցինք որ Աստուած ուրիշ պարագաներու մէջ փոյտերով իր զօրութիւնը ցըցուցեր է : Աւրեմն այս կողմէն՝ Հոյոց եկեղեցիէն զատուելու և անիկայ սպարաւաւելու սրատճառ չկայ :

Աստուած իր զօրութիւնը և մեծ վայելչութիւնը միայն սուրբ խաչով և անոր օրինակ եղած փայտովը չը ցըցուց : Քանդակեալ սրտիկէրով ալ ցըցուց : Խորայելացիք Եղիպտոսի դերութենէն ելլելէն ետքը մինչև Աւետեաց երկրին ստՀմանը հասան նէ : շարունակ 40 տարի մանուսայ ուտելով ձանձրացան և Մովսէսի դէմ տըրտունջ քնել սկսան . որպէս թէ այն եղած բոլոր մանանան իջկցնողը : Այս տրտունջիս ծայրը սրտամարութեան կը հասնէր . ուստի Աստուած սրտովեց տրանջողները , և շատ մարդ մեռան , Մովսէս առ Աստուած դիմեց ազօթբով որ սրտով ժը դազրեցնէ : Ժողովորդը մեռցնելու համար Աստուած իր վրէժխնդիր զօրութեան գործիքը բերած էր տեսակ մի օձ որուն հարուածը անբժշկելի էր : Մովսէսի աղաչանքը լսեց Աստուած . և օձերուն խայթելուն բժշկարար պղնձէ օձի սրտիկեր մի անկել սրտուիրեց . որպէս զի դարնուողները անոր նայելով բժշկուին : Ըսել է որ Աստուած օձի նմանութեամբ սրտիկեր մի կամ քան զակ մի դնել կարգադրեց ժողովրդեան առաջը . և իւր բժշկարար զօրութիւնը անով ցըցուց ժողո-

վրդեան : Եւ տէրն մեր այն օձի պատկերին շինուիլը և բարձր տեղ մի դրուիլը իւր սուրբ խաչին վրայ բարձրանալուն օրինակ ըլլալ կիմացնէ (Թիւք ԻԱ. 8-9 : Յովհ. Գ. 14) : Ի հարկէ օձահարները որ ասոր նայելէն իրենց բժշկուելուն ակնկալութիւն ունէին՝ լոկ հետաքրքրութեամբ ձեռ և շաւիլ տեսնելու համար չէին նայէր , յարգական կերպ մի ունենալնին բնական է : Օձին պատկերն երկար ժամանակ մնաց հրէից մէջ , և ամէն ատեն յարզի բռնուեցաւ մէջերնին . մինչև այնքան՝ որ երբ մէջերնին կուսպաշտութիւն մտաւ և դրայի ազդերուն ատուածները սլաշտել սկսան , այն օձն ալ՝ ըրած հրաշալի բժշկութիւնը՝ ՚ի նախնեաց լսած ըլլալով անոնց կարգը տարին և պաշտել սկսան (1) . անունը Նէէսթան դրին և զո՛ւ ալ կը զոհէին : Այսպէս մնաց մինչև Նդեկիա բարեպաշտ Թաղաւորին ժամանակը , որ կուսպաշտութեան ուրիշ հետքերուն հետ ասիկայ ալ ջրնջեց (Գ. Թգւրց ժԸ. 4) :

Ատուածային հրամանով շինուած պատկերը կամ քանդակը միայն աս չէ : Մովսէսի երբ հրամայեց որ զԱտուած կարգաւորապէս պաշտելու տեղ և ժամանակ և կերպ և պաշտօնեաց յատկացունէ , ինչ ընելիքներուն ալ մի ըստ միտջէ՛ հր-

(1) Այս օձն միջոցաւ եղած բժշկութիւնը և անոր ետքերը հետևանքն եղած օձաբաշտութիւնը հեթանոս ազգաց ալ անցած է , և Ասիոյիցիոս կուռքին նշանակ եղած է օձը , և մինչև հիմայ բժիշկները բժշկութեան նշանակ կը բռնեն :

բահանդը տուաւ, խորան վկայութեան մը շինել
սլատուիրէց, որ պիտի ըլլար Աստուածային սաշ-
տօն կատարուելու տեղը. անոր մէջ սլտի դըր-
ուէր սնտուկ մի՛ տապանակ ուխտի ըսուած՝ որ
Աստուծոյ հրաշագործութեան յիշատակները պիտի
պարունակէր, տասնաբանեաց սլատուիրանքը վրան
դրուած քարէ տախտակը, սափորով մի լեցուն
մանանայ. և այն գաւաղանք՝ զոր Աստուած ծաղ-
կեցոյց և պողարեր ըրաւ, Մովսէսն և Ահարոնը
մէկը աշխարհական և միւսը կրօնական իշխանու-
թեան հասցնողն ինքն ըլլալ ցըցունելու համար ։
Այս տապանակ ուխտիին կափարիչին (խաբախին)
վրան երկու կողմը մէկ մէկ ֆէրովբէ պիտի դըր-
ուէին, որոց ձեն ալ ինք Աստուած տուաւ (Յլք .
ԻԵ . 20) ։ Եւ ետքը երբոր Սողոմօն իմաստուն թա-
գաւորը տաճարը շինեց որ Աստուածային հանդի-
սաւոր սաշտօնը միայն այն տեղ պիտի կատարուէր,
այս ֆէրովբէներն ալ տասպանակ ուխտին դրուած
տօանձին տեղը սլատին վրայ քանդակել տուաւ,
ուանց տասպանակին վրայ դրուածին դաշեղու (Գ.
Թագ . Զ . 23—28) և երբ տապանակն իր տեղը
բերուեցաւ՝ Աստուած իր հաճութիւնը ցըցունելու
համար յայտնի նշան ալ ցըցուց . զոր սուրբ գիր-
քը կ'ըսէ « Խրրեւ ելին քահանայքն 'ի սրբութենէն
« և ամոյն ելից զտունն տեառն, և ոչ կարէր քա-
« հանայն կալ 'ի սպտաու յերեսաց ամպոյն, զի
« վասք տեառն լցին զտունն » Գ . Թագ . Ը . 10—
11) ։ Տասպանակ ուխտին՝ վրայի ֆէրովբէներուն

պատկերովը միշտ յարգի էր, և Նարուզդդոնս սորայ ժամանակը որ քաղաքը առնուեցաւ և տաճարը դարիրովը մէկտեղ՝ որուն պատերուն վրայ ալ Սողոմոն քէրովրէներ շինեւ տուած էր՝ այրեցաւ, Երեմիա մարդարէն տապանակ ուխտին այն տեղաց վերցուց տարաւ լեռներու մէջ քարայրներու խորը պահէց, և մինչև հիմայ այն տեղ մը նայած է, և ճիշդ տեղն ուր ըլլալը յայտնի չէ, զոր Երեմիա տանել պահելէն ետքը հետինները տեղւոյն նշան դնել ուղեւորվ ետ դարձան նէ այն տեղը երթալու ճամբան ալ չի գտան. և մարգարէէն յանդիմանութիւն ալ լսեցին, որ այն տեղը անձանօթ ընելու համար Աստուծոյ յատուկ հրաման առած ըլլալն անոնց խնայուց (Բ. Մակարայեցուց Բ. 4—7) :

Արդ՝ Աստուած ինքն որ հին օրինաց ժամանակը իր հրաշագործութեան յիշատակը մշտնջենաւորելու համար այս քանդակներն տապարեց, որո՞ւ և ո՞ր տեղ ըսեր է թէ այդպէս բան մի ընէք. վասն զի այսպէս բան մի ըլլալու է որ պատկերաց յարգութիւն տալն ընդդէմ սուրբ գրոց եղած ըլլայ : Գիտեմ որ ձեր քարոզիչները սուրբ գրքէն ձեզի քանի մի տեղ սորվեցուցած են որ ձեզի հարցընողներուն այն խօսքերը կը կրկնէք, բայց առանց հասկնալու որ այն խօսքերը չէ թէ բացարձակապէս այդպէս բան չինելը կարողիկն, որոց նմանը ինքն Աստուած հրամայած է չինել, ինչպէս որ տեսանք, այլ Աստուծոյ տեղ դնելով եր-

կըրտագութիւն ընելու և սրաշտելու համար շինելն արգիլուած է . անանկ որ՝ երբ իրեն հրամանաւ շինուած օձը հրեայք սկսան սրաշտելու և երկրպագելու , անիկայ ալ խորտակել հարկ եղաւ : Կարելի է որ քարոզիչներուն իբրև պատկերաց արգելում մէջ բերած խօսքերը դուք անձամբ կարդացած չէք Ս . Գրոց մէջ . վասն զի ձեզ այնքան տխմար չեմ կարծեր որ յայտնի բանը չի հասկընալով , Ս . Գրքին խօսքին և ձեր հասկցողութեանը մէջ մտնողներուն խօսքը՝ նոյն խկ Ս . Գրոց խօսքէն հաւատարիմ սեպէք :

Տես հիմայ , և աղէկ ուշադրութեամբ կարդա՛ս ասոնց բերած վկայութիւնները , զորս նոյն խկ սուրբ գրոց մէջ գտնելով կրնաս բազդատել , Աստուած Մովսէս մարգարէյն բերնովը սրտուէր կուտայ խրայէլացոց և կ'ըսէ , « Մի առնիցէք « ձեզ ձեռագործս կամ դրօշեալս , և մի կանգնի » « ցէք ձեզ արձան և մի քար կոթող զնիցէք յերկրի ձերում երկրպագանել նմա » (Ղևտ . ԻԶ . 1) : Նոյն պատուէրը ուրիշ տեղ աւելի ընդարձակ գրուած է « Մի անորի՛նիցիք և առնիցէք ձեզ « դրօշեալս նմանութիւն ամենայն պատկերի . նր « մանութիւն արուական կամ իգական , նմանութիւն ամենայն անասնոց որ իցեն յերկրի , նր « մանութիւն ամենայն հաւու թռչնոց՝ որ թռչիցին « ՚ի ներքոյ երկնից , նմանութիւն ամենայն սող « նոց՝ որ սողան ՚ի վերայ երկրի (ինչպէս է օձը՝ որուն պատկերը ինքը պատուիրեց որ շինեն , և

անոր նայողները կը բժշկէր) . նմանութիւն տակ,
« նայն ձկանց՝ որ իցեն 'ի ջուրս 'ի ներքոյ երկրի
« և մի հայեցեալ ընդ երկինս տեսանիցես զարե,
« գահն և զլուսին և զաստեղս , և զամենայն զարդ
« երկնից և մտրեալ երկիրսագանիցես նոցա և
« պաշտօցես զնոսա » . Բ . Յրինաց Գ . 16—19) :
Այս խօսքերուս մէջ զխտողութեան արժանի կէ-
տեր կան . թէ որ պատուէրս բացարձակ ըլլար՝
ինչ պիտի ընէիք , որ ոչ ցերեկուան արեւը և ոչ
գիշերուան լուսինը և աստեղը տեսնելու հրաման
չտար սուրբ գիրքը նոյն խի այն տեղը՝ որ պատ-
կերները կարգելու : Ուրիշ կէտեր ալ կան որ
յայտնի կը ցըցունէ թէ պատուէրը բացարձակ չէ .
պատկեր կամ արձան կամ քարկոթող շինելը
ինքնին արգիլեալ չէ . անոնք երկրպագութեան
ուղղակի առարկայ ընելու և պաշտելու համար չի
նելը արգիլուած է : Բայց այս պատուէրս դրուե-
լին առաջ ալ ետքն ալ քար տնկելու յիշատակ-
ներ կը գտնեմք , որոց համար սուրբ գիրքը պար-
սաւելու նշան մը չտար : Յակոբ նահապետը միջա-
գետ երթալու ճամբուն վրայ տեսլիքին մէջ հրեշ-
տակի մը հետ զօտեմարտելով անոր դէմ՝ գնելու
չափ արիութիւն ցըցունելին և անկէց առաջ գա-
լու աղբին մեծնալու աւետիսն ասնելին ետքը երբ
արթնցաւ՝ գլխուն տակը դրած քարը առաւ , տրն-
կեց . օձեց և այն տեղոյն անուընդ տուն Աստուծոյ
դրաւ . որ է Բեթէլ : Արդեօք անկէց ետքը տգետ
և աամիկ մարդիկ այս անունէս խարուելով սխտոր

չկարծէի՞ն թէ այն տեղն Աստուծոյ տունն ըլլալով այն քարն ալ Աստուած եղած պիտի ըլլայ . բայց քարն ալ այն ժամանակի տրուած անունովը մընայ . և ասով զեղծում մ'ալ չեղաւ . ասպա թէ ոչ՝ ինչպէս որ Եղեկիա թագաւորը Մովսէսի տընկած պղնձէ օձը խորտակեց , նմանապէս կամ անիկայ կամ ուրիշ թագաւոր մը այն քարն ալ կը խորտակէր . (Ծննդ . ԺԸ . 19) : Թէ որ մէկն ըսելու ըլլայ թէ պատուէրը տրուելէն առաջ սյդպիսի բան մը կրնար ըլլալ , բայց պատուէրէն վերջը չը կրնար , անիկայ ալ միտըն առնելու է որ՝ պատուէրէն վերջն ալ Աստուծոյ հրամանաւ անանկ բաներն արգիլուած են ըսելով մարդ անոր չի դըպար : Մանաւանդ թէ պատուէրն ըլլալէն ետքն ալ ասոր նման բան մը եղած կը պատմէ Ս . Գիրքը : Մովսէսի մահուանէն ետքը աստուածային հրամանաւ անոր տեղն անցաւ Յեսու որդի Նաւեայ . որ խրայէլայիներն երբ Յորդանան գետէն կ'անցնէր Աւետեայ երկիրը մտնելու , և տապանակ ուխտին կրող քահանայներուն ոտքերը գետին դպչելուն պէս ջրերը ետ դարձան , դէպ 'ի վեր երթալ ըսկըտան , և տապանակ ուխտին անցնելու ճամբայ տուին . Յեսու պատուէր ըրաւ Խրայէլի տասներկու ցեղերուն մեծերուն , որ քահանայից գետին մէջ կոխած տեղէն մէկ մէկ քար վերցունեն և հետը Գաղգաղա տանելով հոն կանգնեց . որ եղաւ 12 հատ քարկոթող . և խրայէլայեացի ըստ , թէ որ ձեր տղայքը այս քարերուն ինչ ըլ-

ըստ ձեզ հարցնեն՝ ըսէք որ մեր նախնիքը Յորդա-
նանէն անցան առանց ոտքերնին թրջելու՝ ինչպէս
որ Մախֆաի առաջնորդելովը կարմիր ծովէն ալ
անցան, և ասոնք ալ այդ անցնելին յիշելու հա-
մար դրուած են, որ ամէն մարդ զխանայ թէ մեր
Աստուծոյ զօրութիւնը շատ մեծ է: (Յեսու. Գ.)
Յեսու Յորդանանու մէջ ոյս քարերս առնուած
տեղերն ալ ուրիշ տասներկու քար տնկեց, սրոց
համար սրբազան գրիչը կը վկայէ թէ մինչև հիմայ
կը կենան:

Աւելի զարմանալին նայեցէք: Մարդս հողիէ
և մարմինէ բազկացեալ ըլլալով՝ թէպէտ հողայն
կարողութեամբը ըմբռնած և պահած է իր նախնիք-
ներէն լսածը թէ Աստուած մի կայ՝ որուն հողուով
և ճշմարտութեամբ երկրպագել պէտք է, բայց
մարմինն ալ այն երկրպագութենէն անհաղորդ
ըլլալու չէ. ուստի անոր մարմնեղէն զգայարանա-
ցը ենթակայ բան մի ալ պէտք է: Թէ որ կռա-
պաշտները ճշմարիտ Աստուածը ճանչնային և ի-
րենց պաշտած արձանները և պատկերները անոր
նուիրելով երկրպագութիւն ընէին անոնց՝ պար-
սաւելու բան մի ըրած չէին ըլլար. կռապաշտու-
թիւննին Աստուծոյ վայելուչ մասքը արարածոց
տալերնուն վրայ էր, ինչպէս որ սուրբ առաքեալը
կըսէ « յոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ՝ ի
նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոց և թըռչ-
նոց և չորքոտանեաց և սողնոց. » (Հռոմ. Ա. 23):
Երբ տէրն մեր աշխարհ կեաւ՝ որ ամէն ազգի

մարդոցմէ անխտիր ժողվելով իւր եկեղեցին սլի,
տոր կաղմէր . առաջուց անոնց երկրպագութեան
առարկայ սովրած փայտէ արձաններուն տեղը իւր
սուրբ խաչը և մարդադէմ պատկերներուն տեղը
Ս. խաչին վրայ ձեւացած պատկերը տուաւ . որ
հոգւով Աստուծոյ երկրպագելուն հետ՝ մարմնով
ալ անոնց երկրպագեն . որ մարմնացեալ աստուածը՝
և մարդիկ փրկելու համար ընտրած գործիքը կը-
ներկայացունեն : Ասիկայ ըսողը ես չեմ , այլ այն
Ս. Լուսաւորիչն է՝ որուն անունը փառաց տեղ ձեր
վրայ կրելու կը ցանկայիք : Այս Ս. Հայրապետը
իւր չարչարանաց մէջ ըսած աղօթքին կարգը՝ որ-
կէ կտոր մի բան ասկէց յառաջ մէջ բերած եմք ,
կըսէ , « վասն զի սովոր էին մարդիկ երկրպա-
« գանել անշունչ պատկերոց մեռելոց . եղև ինքն
« պատկեր մեռելոց իվերայ խաչին , և մեռաւ և
« անշնչացաւ . » (Ագաթ. ՆԲ. 67) . և քիչ մը
ետքը կըսէ « յոխանակ դրոշելոց փայտիցն զխաչ
« իւր կանգնեաց 'ի մէջ տիեզերաց , զի որով սո-
« վոր իցեն երկրպագանել փայտին , սովորակա-
« նաւ ընտելականաւն հաւատասցեն երկրպագանել
« խաչին փայտի , և որ 'ի վերայ նորա պատկերն
« և մարդադէմն իցէ : » Թէ որ ըսածնուդ պէս
խաչին և պատկերին երկրպագելը Ս. Գրոց Հակա-
ռակ է , թեթև բաներու կարգ դնելով չէք կրնար
անցնիլ . ինչպէս որ տասներորդ դարէն առաջ
լուսաւորչական եկեղեցւոյ մէջ մտած և բողոքա-
կանութեան վարժապետնուդ անհաճոյ եղած և

ղեղծում կարծած բաներնուդ հաճար կըսէիք : Մանաւանդ թէ այդ մտածութեամբ ամենածանր ղեղծում ըսելու կտտիպուիք . որովհետեւ Քրիստոս աշխարհէս կուսապաշտութիւնը չէ թէ վերցուցած այլ մէկ ուրիշ կերպի մի փոխելով աւելի ընդարձակած կըլլայ , և այսպէս ըսողը չէ թէ առ մարդիկ այլ առ նոյն ինքն Աստուած խօսած կըլլայ : Ձեր բարեպաշտութիւնը և առ Ս. լուսաւորիչն ունեցած սէրն ու յարգանքը այս բանս ըսելու թող չտար ձեզ . և վերոգրեալ վկայութիւններէն հասկանալով որ այսպիսի բաներն արգիլուած չեն , պատճառ մի չէք գտնէր բողոքականութեան դիմելու . և լուսաւորչական սուրբ եկեղեցիէն դատուելու :

Սրբոց մասանց միջոցաւ եղած հրաշալի դօրութեանց համար ալ ասանկ է : Աստուած իւր դօրութիւնը շատ անգամ անոնց միջոցաւ ցուցած է , և ասոր համար ալ զանոնք յատուկ նախախնամող դօրութեամբը կպահէ . ինչպէս որ Գաւիթ մարգարէն կըսէ , բազում նեղութիւնք են արդարոց , յամենայնէ փրկէ զնոսա տէր , և պահէ զամենայն ոսկերս նոցա , և մի ի նոցանէ մի փրշրեացի» (Սաղմ . ԼԳ . 20) : Թէ որ ասոնց միջոցաւ Աստուած ընէիք մը շունէր՝ ինչ հարկ էր այնքան խնամով սրահել որ անոնցմէ մէկ հատն անգամ չկորսուի : Ձէք կրնար ըսել որ հասարակաց յութեան ժամանակ մարմիննին ամբողջ գըտնուելու համար ոսկրնին անկորուստ կպահէ , վա-

արն զի միայն արդարները չէ՝ մեղաւորներն ալ ընդհանուր յարութեան ստենը ամբողջ մարմնով պիտոր յառնեն : Իսկ թէ ի՞նչ պիտի ընէ այս ոսկըրներու միջոցաւ , օրինակը տեսնուած է նոյն ինքն հին օրինաց մէջ : Եղիսէ մարգարէն մեռնել և թաղուելէն ետքը՝ ուրիշ մի ալ մեռաւ , զոր երբ թաղելու կը տանէին և մարգարէին գերեզմանին քով հասեր էին՝ յանկարծ զինեալ աւաղակներու վրանին գալը որ տեսան՝ մեռեալը սրբոյն գերեզմանին վրայ նետեցին և մոխսան : Ս . Գիրքը այս մեռեալին համար կ'ըսէ : « Գնաց և մերձեցաւ յոսկերս Եղիսէի . և կենդանացաւ և կանգնեցաւ ՚ի վերայ ոտից խրոց » . (Գ . Թագ . ԻԳ . 21) : Ահա Ս . Մարգարէին շահներն Աստուած պահեց նէ՝ տարի մը ետքը այն մարդը կենդանացնելու համար իրեն գործիք ըրաւ :

Բայց սրբոց մարմինը պահուիլը՝ միշտ մեռելները կենդանացնելու համար չէ , թէպէտ Ս . Գրոց յիշեալ տեղը՝ որ վարդապետական չէ , պատմական է , այն միայն գրած է . վասն զի եղածն ալ միայն ան էր . բայց ասոր հաւատացողներն իրաւունք ունէին որ Աստուած ուրիշ բաներու մէջ ալ իր հըրաշագործ զօրութիւնը ցըցունելու միջոց կ'ընէ ասոնք : Չէք կարդացած նէ՝ գոնէ լրած կ'ըլլաք թէ Ս . Լուսաւորիչը սրբոց մատուցող որչափ կը յարգէր և ինչպէս ուրիշներն ալ կը յորդորէր որ անոնց յարգութիւն մատուցանեն : Ինքը տակաւին խոր վիրասն էր երբ Հոխիսխեանք քրիստոնէական հա-

ւատոյ Համար և ժուժկալ կեանքերնին չը կորսըն-
ցընելու համար՝ զոր մինչև 'ի մահ սահելու ուխտ
ըրած էին : Տրդատ թագաւորին ձեռօրը նահատա-
կեցան : Քանի մը օր ետքը Ս. Առաստորիչը խոր-
վիրապէն Հանուելով առաջին հոգը՝ այն սուրբ կու-
սանաց մարտիներ զտնել ու մէկ տեղ մը ամփոփելն
եղաւ . ասոնք Աղարշատուէն դուրս բայց մօտ
տնդ մը բայը ձգուած էին առանց թաղման . այ-
սու ամենայնիւ ոչ շուն դպած էր ասոնց , ոչ գա-
ղան և ոչ գիշակէր թռչուն մը . և թէպէտ ինն օր և
ինն գիշեր անցած էր քանի որ այն տեղը նետ-
ուած էին , բայց հոտած ալ չէին :

Ետքը երբ Քրիստոնէական հաւատոյ հրահան-
գը տալով բոլոր ժողովուրդը վարժեց և մկրտու-
թեան սպտորաստեց . սուրբ Հովիտիմեանց մարտի-
նը առիթ առնելով սրբոց մասանց համար ալ քա-
րողեց թէ ի՞նչպէս Աստուածային զօրութիւնը և
բարեբարութիւնը մարդոր վրայ կատարուելու մի-
ջոց և գործիք կըլլայ : Կըսէ « Մարտինք նոցա և
« ոսկերք նոցա Աստուծոյ տաճարք են 'ի միջի ձե-
« րում » . զի ոչ այլ իւր կարէք տուք զԱստուած
« ընդ ձեզ հաշտեցուցանել և մերձենալ առ
« Աստուած , եթէ ոչ բարեխօսութեամբ աղօթից
« նոցա » (Ագաթ . Երես 414 :) Զգիտեմ՝ դուք
ալ այն բողոքականաց խօսքին համողո՞ւած էք
արդեօք , որ երբեմն տւեսարանական քարագներ
մակագրով հրատարակած տետրակներուն մէկուն
մէջ սուրբ Գրիգոր Նարեկացիին ըսածն առնելով՝

որ սրբոց համար գրեր է թէ « առանց որոց ո՛չ
« է մատչիլ առ տէր » . (Նար. Հ. 3) և թէ « զս-
բոց կերպարանս և զյիշատակ անուանցն աղա-
« ջել՝ Աստուած խի վարդապետեաց , և նորք հա-
« ճութիւն 'ի մէջ խոռվութեան արարչիդ բան լու-
« սաւորեաց » (Անդ. ՀԱ. 1) որոց թէպէտ բուն աղ-
բիւրը սուրբ գրքէն է , բայց խօսքը սուրբ լուսաւոր-
չի վերոգրեալ խօսքերուն հետ մեծ համեմատու-
թիւն ունի , ըսած էին թէ մոլորած է . և օրինակ
կը ցըրունէին եկեղեցական աւանդութեան բռնուե-
լով մոլորութեան մէջ ինկածներուն . բայց բարե-
յոյս եմ որ դուք Ս. Լուսաւորչին վարդապետու-
թիւնը ուղղափառ ըլլալուն վստահութեամբ այս
բարբանջմունքը կը մերժէք :

Ս. Լուսաւորիչ հայրապետը վերոյգրեալ խօս-
քէն քիչ մը ետքը կ'ըսէ , դարձեալ Ս. Հովսիփոս-
եանց վրայ խօսքը բերելով « թէպէտ երէկ սպա-
« նէք դուք զնոսա . Աստուծոյն նորա կենդանի են
« և յաւիտեան նորա կենդանի են լինելոյ : Արդ
« նոցին բարեխոսնութեամբ հաճեցարուք ընդ Աս-
« տուծոյ ըստ խրատու սոցին առաքելակցին ձերոյ
« առաքելոյն՝ մեծին Պօղոսի , որ ասէ թէ մեօք հա-
« ճեցարուք ընդ Աստուծոյ 'ի ձեռն մահու որդւոյ
« նորա » (Ագաթ . երես 420) և դարձեալ կ'ըսէ .
« վրայս այս լինիցին ձեզ ողորմութեամբ նորա
« (Աստուծոյ) բերդ ամուր և աշտարակ հզօր ամ-
« բութեամբ , վերակացուք բարեխօսութեամբ ,
« հեղմամբ արեան քաջացեալք . նահատակութեամբ

որըն իւրեանց զձեզ առ Աստուած մատուցանիցեն : « որ շահեալք զձեզ . զիւրեանց նահատակութեանն « մարտին ցուցին ձեզ յաղթող զօրութիւնն » (Անդերես 540) ասոնք սրբոց բարեխօսութեան զօրաւոր ըլլալուն հետ՝ ասոնց մասանց յարգի բռնուելուն ալ սուրբ հայրապետի տուած վկայութիւններն են . վասն զի ըսելէն ետքը թէ ասոնց ոսկորները Աստուծոյ տաճար են . ո՞վ կը համարձակի զանոնք անարդելու և ոտից կոխան ընելու :

Բայց Ս. Լուսաւորչին յարգած մասունքը միայն Ս. Հռիփախմեանց մարմինն ու ոսկորները չէին : Եպիսկոպոսութիւն առնելով կեսարիայէն ետ դառնալու ատենը սրբոյն Յովհաննու Կարապետի մարմինէն ալ մաս մը սուրբ Ղևոնդիոս հայրապետէն խնդրեց և առաւ , որուն հետն էր սրբոյն Աթանաս զինէի մասունքն ալ (Ագաթ . Երես 604) : Հոսայն չեմ հարցնէր թէ սուրբ Կարապետը Պաղեստինու մէջ նահատակուած՝ և մարմինը հոն թաղուած ըլլալով , թէ որ նոյն սուրբ մարմինը յարգելու համար չէր նէ՝ ի՞նչ բանի համար Կեսարիա եկած էր՝ յայտնապէս Ս. Լուսաւորչէն առաջ . գուցէ ասոր համար այն ատենը յունական եկեղեցին մոլորած էր ըսելու բողոքականներուն հաւատաք , այլ կը հարցնեմ թէ ինչո՞ւ համար սուրբ Լուսաւորիչը անոր մէկ կտորը Կեսարիայէն առաւ հետը Հայաստան բերաւ : Այս ալ զիւրութեամբ չեղաւ . վասն զի ինչպէս որ Գրկայ վանքին Զեներեպիսկոպոսը կը սլատմէ որ Ս. Լուսաւորչին ա .

շակերտ և անոր վարուցը հաւատարիմ՝ պատմիչնե-
րուն մէկն է . սուրբն Ղևոնդիոս Ս . Լուսաւորչէն
ուզելով սուրբ մասունքը պիտի չ'տար , մինչև որ
տեսիլքին մէջ աստուածային հրաման հասաւ իրեն
որ տայ : Յաջորդ օրը քաղաքացիք լսելով ոտք ե-
լան որ չ'տան և Ս . Լուսաւորչին հետն եզոզ նա-
խարարները սրբոյն Ղևոնդիոսի տասն և երկու հա-
զար դահեկան տուին և այնպէս բռնի առին բերին,
և այն տասն և երկու հազար դահեկանին փոխարէն
էր որ սրբոյն Աթանաղինեայ մարմինն ալ հայոց
տրուեցաւ (Պատ . Տարնոյ երես 24 . Տօլ . 'ի Վե-
նետիկ) : Ս . Լուսաւորիչը միայն այս երկու սրբոց
մասունքովը չ'շատացաւ , այլ երբ Տրդատ Թագա-
ւորին հետ Հռովմ դնայ՝ ետ դառնալու ատենը
Անդրէաս առաքելոյն և Ղուկաս աւետարանչին
ձախ ձեռքերը խնդրեց , առաւ , և հետը Հայաս-
տան բերաւ (Անդ . երես 14) : Ասոնք պատմական
տեղեկութիւններ են . և ձեր կողմէն մեզի պատաս-
խան գրողը այսպիսի պատմական բաներէն չ'ախոր-
ժիլ կը ցըցունէ , որ մեր առաջին յորդորակին մէջ
գտած պատմական բաները հաներ էր : Բայց քրիս-
տոնէական հաւատքը խելքի վրայ հիմնուած չէ ,
որ բոլոր պատմութիւնները ետ ձգենք և ամէն
բան մեր խելքովը կըռենք . նոյն խկ սուրբ աւե-
տարանը պատմութիւն է . աւանդութիւնն ալ նոյն
պատմութեան շարունակութիւնն է . և պատմու-
թիւնը ետ ձգեմք նէ՝ հաւատալեաց մէջ ձեռքեր-
նիս բան չի մնար մեր խելքէն զատ՝ որ ամէն մար-

դոցը միակերպ չըլլային զատ՝ միևնոյն մարդու ալ խելքը ամէն ատեն միակերպ չըլլար : Ուստի մենք մեր պատասխանատուին ակորժակին շնայելով , որ գուցէ իրեն ալ ուրիշէ թելադրեալ ակորժակ մի է և բուն իրենը չէ . պէտք եղած տեղը պատմական տեղեկութիւնները կը շարունակեմք . և իրեն ձեռքը կը ձգեմք մտածելը կամ իր վարպետներէն սորլլլը թէ այն պատմութիւններուն տեղը ի՞նչ դնելու է :

Օրհնեալ աղին և ջուրին վրայ՝ որոցմէ մեծ բարիք առաջ կուգան կ'ըսեն եղեր հիմակուան լուսաւորչականք . խօսելիքնիս շատ երկար չէ : Անուրանալի սկզբունք մը բունելու է սա խօսքը , որ Աստուծոյ կարողութիւնը անհասանելի , և կամքը անհետապօտելի է . ուստի երբոր կը կամի՝ և ինչ բանով որ կը կամի՝ իւր ամենակարող զօրութիւնը կը յայտնէ թէ մարդոց բարերարութիւն ընելու համար , և թէ պատժելով ստիպելու համար որ չարութեան գործերէն ետ դառնան և իրեն դիմեն : Աստուածասէր մարդիկ ասիկայ գիտնալով՝ և երբեմն մարդոց ինչ միջոցով բարիք ըրեր է նէ անոր տեղեակ ըլլալով կ'աղաչեն զԱստուած որ թէ որ կը հաճի՝ ինչպէս որ երբեմն այն միջոցները գործածեց մարդոց բարիք ընելու համար՝ նոյնն իրենց ալ շնորհէ , Բացց այն ալ գիտեն որ Աստուած այն բաներն իրեն շնորհացը հասնելու մասնաւոր միջոց մը ըրած չ'է . վասն զի այս յատկութիւնս գլխաւորապէս եկեղեցւոյ եօթն խորհրդոց վրայ ճանչցուած :

է : Ասոնց նխթերէն զատ ուրիշ նխթերու համար բուսական է որ սուրբ գրոց մէջ յայտնի արգելք մը եղած չըլլայ , և եկեղեցին ընդունած ըլլայ , հաւատացեալք անխիայ ընդունելու խիղճ չ'ընեղն զատ՝ չընդունիլն ու անխիայ ընդունողն իրրե աւելորդաստիպտ սխալարակելը յանդգնութիւն կը սեպեն : Տեանենք թէ աղը և ջուրը՝ երբոր քահանայական օրհնութեամբ օրհնուած ըլլան՝ այս կարգիս մէջ կրնա՞ն մտնել :

Եղիսէ մարգարէն Երկրով գտնուած ժամանակը քաղաքացիները ըմանալով որ Եղիս մարգարէին մարգարէական ոգին Աստուած ասոր շնորհեր է՝ գային իրենց մէկ կարօտութիւնը լեցնելու համար ասկէց ճար մը ուղեցին . գիտէին անշուշտ որ Եղիսէ ինքնին այնպիսի զօրութիւն մը չունի , բայց ան ալ գիտէին որ Աստուծմէ խնդրելով կըրնայ առնուլ , ըսին , ջուրերնիս գէշ է , և երկիրնիս անդաւակ է : Մարգարէն ասոնցմէ նոր կուժ (թէսթի) մը առնելով ջրերուն բղխած տեղը գնաց այն տեղը աղ ձգեց և ըսաւ « Այսպէս ասէ տէր , « բժշկեմ՝ զջուրսդ զայդոսիկ , և մի ևս լիցի այդ « ՚ի մահ և յանդաւակութիւն » : Ս . Գիրքը կը յաւելու թէ « բժշկեցան ջուրքն մինչև ցայսօր ըստ « բանին Եղիսէի զոր խօսեցաւ » (Դ . Թագ . 21-22) : Եւ այս մինչև ցայսօր ըսածը մինչև ներխայ և մեր գտնուած ժամանակը կիմացուի , որ նոյն Երկրով քաղաքը բարեբեր է և մարդիկը առողջ : Կուժը անշուշտ անոր համար հետ տարած կ'ըլլայ որ այն

բժշկուած ջուրէն քաղաքն ալ բերէ , և առաջին
գէշ ջրով վտանգեալ մարդոց տայ : Ի՞նչ կ'ըսէք
հիմայ , Եղիսէին օրհնած և ջուրին աղը ձգած ա-
ղէն յառաջ եկած բարիքը պզտիկ բան է արդեօր ,
և ի՞նչպէս Ս . Գրոց խօսքին հակառակ ըրած կ'ըլ-
լան որ Աստուծմէ մեծ բարիք մը խնդրելու համար
օրհնած աղ կը դործածեն :

Օրհնած ջուրը ասոր նման և ասկէց ալ ասե-
լի է : Ծննդոց գրքին սկիզբը կարգացած կ'ըլլար
թէ աշխարհի ստեղծման ժամանակը « Հոգի Աս-
տուծոյ շրջէր 'ի վերայ ջրոց » (Ա . 2) : Հաւատաց-
եալք այնպէս գիտեն որ նոյն Հոգին սուրբ Աստ-
ուած որ ջուրերը սրբեց իրեն անոնց վրայ շրջելո-
ւը , իւր բարեբար զօրութիւնն ալ անոնց միջոցու
կը ներգործէ թէ որ հաճի : Եւ եկեղեցին՝ որ պէտք
նշած ատենը ջուր կ'օրհնէ , Տեառն մերոյ մկրտու-
թեան խորհուրդը կատարած ատենը մէջը սուրբ
մեռոն ալ կը կաթեցնէ , որ քրիստոնեայ եկեղեց-
ւոյ արարողութեանց մէջ Հոգւոյն սրբոյ խորհրդա-
կան նշան բռնուած է . ուրիշ ժամանակ ալ սրբոյ
մասունք պարունակող խաչ մը կը խօթէ մէջը .
վասն զի Ս . Լուսաւորչին վարդապետութենէն սոր-
ված է՝ զոր ասկէց առաջ տեսանք . թէ Աստուած
անոնց ոսկերայը մէջ կը բնակի , և իր սահպանո-
ղական զօրութեամբը անոնք կը սրահէ՝ ինչպէս որ
Իսաիթ մարգարէն ըսաւ : Յայտնի է որ անոնցմով
ընելիք ունի , և իբրև իր զօրութիւնը յայտնելու
միջոց կը սրահէ . թէպէտ այսպիսի միջոցի մը կա-

բօստ չէ : Ս . Գրոց մէջ գրուած է արդեօք որ աղի
և ջուրի միջոցաւ Աստուած իր կարողութիւնը
յայտնելու չը հաւատան . և շըսեն թէ ասանցմով
մեծ բարիք առաջ կուգան . որպէս զի ասանկ հա-
ւատացողները սուրբ գրոց խօսքին հակառակն ը-
րած ըլլան , և ասիկայ իրաւունք տայ ձեզի լուսա-
ւորչական եկեղեցիէն դատուելու : Մենք ասոր հա-
կառակը կը տեսնենք : Տէրն մեր որ կուրաց աչքը
մէկ խօսքով մը կը բանայ , իր աստուածախտն
թքովը 'ի ծնէ կոյրին աչքը ծեփելէն ետքը Սէլը-
վամայ աւազանը զրկեց որ լուացուի և բժշկուի :
(Յովհ . Թ . 7) :

Այս ձեր շընդունած և սուրբ գրոց հակառակ
գործած բաներնուդ կարգը , և իբրև ամենէն նը-
շանաւոր բան մի՛ ամենէն առաջ դրեր էք սլատաւ-
խտնատուն , որուն վրայ գրեւնիս ուրիշներէն ետքը
ձգեցինք . մինչև խնդաւնիս անցնի , վտան զի յի-
րաւի խնդալու արժանի բան մըն էր գրածը թէ՛
« այսպէս է (այսինքն կրօնական արարողութեամբ
ղերբնական զօրութիւն ընդունիլ կարծուած նիւ-
թերուն մէկն է) սրբայեալ մեռոնը , որ կը ջնջէ
« սկզբնական մեղքը » : Կարելի է որ սլատասխա-
նատուն բողոքականութեան վարպետներէն քարոզ-
չութեան սլաչտօն ընդունած ժամանակը անոնցմէ
այսպէս բան մը ըներ է , և սրբողութեամբ հաւա-
տալով թէ անոնք ոչ սուտ կը խօսին , և ոչ ազէկ
մի չզխտցած բաներնին իբրև ստոյգ կը հրատարա-
կեն իրեն ալ սողայութեան ժամանակէն 'ի վեր

գիտցածը յանկարծ մոռնալով կամ իրրև սխալ
հասկցած բան մի մէկը ձգելով՝ այդ անձօնն խօս-
քը գրեր է, հասպա դուք՝ որոյ ամէնուն բերնէն կը
խօսի սլատասխանատուն . ի՞նչպէս այսպէս խօսքի
մը հաճութիւն կուտայ՝ որ կարծուի թէ ամէնքդ
ալ այդպէս գիտէք թէ հայաստանեայց եկեղեցին՝
սրուն մէջ մկրտուած էք ամէնքդ ալ . սկզբնական
մեզայց ջնջումը մեռօնէն ըլլալ կը հաւատայ, և թէ
որ Պատասխանեոյ տեարակին մէջ գրուած այս
խօսքը ձեր գիտցածին հակառակ է, և սլատասխա-
նատուն ուրիշ տրվածին ձեզ համակարծիք բը-
նելով՝ այդ ծաղրելի խօսքը առանց ձեր գիտու-
թեան կը հրատարակէ, սա ստորագրութեամբ,
« Հայ աւետարանականք Սկիւայ, 'ի դիմաց որոյ Ա .
Մարտիրոս Իզևատմական » . թէ որ այս այսպէս է
նէ՛ ինչո՞ւ գրաւոր բողոք մը չը հրատարակեցիք,
որով իմացուէր թէ ձեր մտքէն ալ չանցած մէկ
կարծիքը ձեր կողմէն գրուցուածի պէս հրատարակ-
ուած է ստութեամբ : Այս ըրած չըլլալնուդ համար
կը հաւատամ թէ յիրուի դուք ալ այդ կարծիքն
էք, և ձեր վրայ կը ցաւիմ՝ որ քրիստոնեայ էք, և
տակաւին ինչով քրիստոնեայ ըլլալնիդ . և մկր-
տութեան գլխաւոր նիւթը որն ըլլալը չը գիտէք . և
այսու ամենայնիւ այն բաները որոյ հաւատալ
պէտք է, այդ աստիճան հասած գիտութիւնովիդ
քննելու կեղնէք :

Գիտեմ՝ ձեր շիտթութեան պատճառը, մկր-
տութեան խորհրդայ արարողութեան կարգին՝ քա-

հանայն մկրտութեան ջուրին մէջ մեռոն ալ կը
թափէ . բայց լաճ չէ՞ք արդեօք որ Տեառն մերոյ
մկրտուած ժամանակը հողին սուրբ իջաւ ազաւնաւ
կերպ (Մարկ. Ա. 10) . և մեռոնը՝ որ մկրտեալը
ջրէն ելած ստեղծ վրան կըսուի կըլլայ՝ Հոգւոյն
սրբոյ շնորհաց զոր մկրտութեամբ ընդունած ըլ-
լալն աներկկայելի է , խորհրդական մէկ նշանն է ,
Այս մէկըլի . զոր չգիտնալնիդ այնքան ծանր տգի-
տութիւն մը չեմ սեպեր , բայց գոնէ այն ալ
չէ՞ք լրսած , որ մկրտելու երախայն մահուան վտան-
գին մէջ ըլլայնէ մկրտութեան ատենն ըլլալիք ամէն
արարողութիւնը , և անոնց հետ ջուրին մէջ մեռոն
լեցնելն ալ ետ կըմնայ , լոկ ջրով՝ և « մկրտի ծա-
ռայս Քրիստոսի յանուն Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն
սրբոյ » խօսքով կը մկրտուի ինչպէս որ տէրն մեր
ալ առաքելոց սրատուիրեց , և թէ որ տղան մահ-
ուան վտանգէն ազատուինէ մկրտութեան խորհր-
դոյն համար եկեղեցւոյ յատկացուցած գրքերը և
սուետարանը և հաւատոյ հանգանակը և քարոզը և
աղօթքը և շարականը կը կարգան , բայց ջուրին մէջ
մեռոն թափել և անով տղան վերատին մկրտել՝ ոչ
եղած կայ և ոչ ըլլալիք , և թէ որ տեղ մը սրտա-
հաճ էք որ հայոց եկեղեցին սկզբնական մեղաց ջրն
ջումը սրբայեալ մեռոնաւ ըլլալ կը հաւատայ , և
հետեւապէս հարկը ստիպած ժամանակը մեռոնին
մէջ թափխելով կը մկրտէ (վասն զի ատանկ ըլլա-
լու է որ յիշատական մեղքը ջնջուի) այդպէս բան
մի գրուած տեղը մեզի ցընելու կը ստիպուորիք :

Գուցէ ըսէք, հասլա ինչու համար երախայն ջուրը խօթել և մկրտելէն առաջ ջուրին մէջ մեռոն կը լեցնէ քահանայն : Ատիկայ առաջ հարցնելու և ետքը սորվածնիդ գրելու էիր, չէ թէ առանց գիտնալու խելքերնիդ եկածը արձանագրելու : Բայց մենք զիջողութեամբ ոտոր վրայ վերն ըսինք . և այնպէս կարգադրուած է՝ որ մկրտութեամբ Տեառն մերոյ հրամանը կատարուած միջոցին անոր միջրտուելուն նմանութիւնն ալ ըլլայ : Այսու ամենայնիւ այս չըլլայ ալ նէ՝ կը հաւատանք որ նոյն սուրբ Հոգւոյն զօրութիւնը կ'առնու ջուրը ամենասուրբ Երրօրգութեան կոչմամբ, որուն նշանն է՝ ըսինք՝ մեռոն թափելը, և յայտնի է որ՝ նշանը, եղած բանի մը նշան կ'ըլլայ, և ոչ սլատնառ . ասոր համար լոկ ջրով մկրտելէն ետքը մեռոնի պէտք չի մնար, վասն զի աստուածային զօրութիւնը արդէն իջած՝ և մկրտեալը սկզբնական մեղքէն ազտուած է, Այս մեռոն թափելու գործածութիւնը նոր չէ . և դուք որ նախնի լուսաւորչական եկեղեցւոյն հաւատքը և աւանդութիւնը և արարողութիւնը (երբ որ սորվիք և գիտնաք նէ) ընդունիլ կը խոստանաք, գիտնալու էք որ Ս. Լուսաւորիչ Հայրապետըն ալ նորահաւատները մկրտած ատենը ջուրին մէջ մեռոն կը թափէր երբ մկրտելիները տակաւին ջուրն էին, անանկ որ՝ սուրբ իւղը անոնց վրայ կ'իջնէր : Ահաւասիկ Աղաթանգեղոսի գրածը . « խղն օծութեան՝ զոր արկանէր Գրիգորիոս 'ի վերայ մարդկանն, շրջան առեալ 'ի մէջ գետոյն

չորջ զմարդկան խաղայր » (երես 618) : Մինչև
 հոս տեսածնիս այն վարդապետութիւններն են՝ ու
 յոյ համար կ'ըսէ սրատասխանատուն թէ սուրբ զը-
 յոյ հակառակ են , առանց կարող ըլլալու ցըցու-
 նելու թէ ո՞ր վարդապետութիւնը սուրբ զրոյ ո՞ր
 խօսքին հակառակ է : Մէկ հատ մի կայ՝ որ յիրա-
 յի սուրբ զրոյ հակառակ է և նոյն սուրբ եկեղեցին
 այսպէս վարդապետութիւն ունի ըսելը ծայրելի
 դրպարտութիւն է : Հիմա կարգը եկած է տեսնե-
 լու թէ յայտնութեան ոգւոյն անհամաձայն արա-
 րողութիւն ըսածներն ի՞նչ են :

Նախ և յառաջ սա հասկնալ կուգէինք թէ
 յայտնութիւն ըսածն ալ Ս. Գրքն է արդեօք զոր
 աստուածային յայտնութեամբ գրուած կը հաւա-
 տամք , կամ թէ մասնաւոր մարդու մը , զորօրինակ
 Նուտերի կամ Աղուիւնի կամ ասոնց նման ուրիշի
 մը եղած յայտնութիւն մի է . և նոյն յայտնութեան
 ոգին ըսածը գրուած բա՞ն մի է , կամ թէ անտե-
 սանելի և անչօչախելի և անզգալի բա՞ն մ'է , ինչ-
 պէս կ'ըլլայ ոգին՝ որ մարմին և ոսկր չունենար :
 Գիտեմ որ Ս. Գրոյ միտքը ըսել կը դիտէ սրատա-
 խանատուն . բայց ինչո՞ւ համար տեղս կուգայ նէ
 չըսեր թէ հայոց եկեղեցւոյ արարողութիւնները
 Ս. Գրոյ խօսքին անհամաձայն են , ինչպէս որ
 առաջին կարգը դրածներուն համար ըսած էր թէ
 Ս. Գրոյ հակառակ են : Արելի է դարձեալ
 այն ըսել կուգէր , բայց ներքին և իրեն ալ
 անխմանալի ազդեցութիւն մի միտքը և գրիչը

չարժեց այսպէս գրելու, ինչպէս որ ատենոր
Բաղամու ըրաւ, զոր Բաղակ մովսրացւոյ
Թագաւորը յատկապէս կանչեց խրայէլացիներ
ընդ անիծելու, բայց անիկայ անիծանելու տեղ որհ
նելու ստիպուեցաւ, (Թխբ զԼ. ԻԳ. ԻԳ.) : Ասոյ
պէս սրատասխանատուն ալ լուսաւորչական եկե
ղեցւոյ արարողութիւնը Ս. Գրոց խօսքին անհա
մաձայն է ըսելու տեղը՝ որով սուտ խօսած սի
տոր ըլլար, յայտնութեան ոգոյն անհամաձայն են
ըսաւ. որ մոլորութեան ոգոյն ազդած յայտնութեա
նք անհամաձայն են. ինչպէս որ սլխոյ տեսներ,
և այս անհամաձայնութիւնս հայատանեաց սուրբ
եկեղեցւոյ օրարձանք մ'է : Հիմայ տես թէ համա
ձայնութիւնը Ս. Գրոց հետ ըլլալը յայտնի երևե
լով ի՞նչպէս կը հասկցուի թէ մոլորութեան ոգոյն
հետ է անհամաձայնութիւնը : Ասոնց մէջ առաջին
կարգին վերաբերեալ մէկ երկու բան ալ կտ
նեմք. որք վարդաօրէտութիւն են և ոչ արարողու
թիւն. բայց սրատասխանատուն ստոնց վրայ քանի
մը տող բան ալ գրելուն համար՝ զոր ասկից յա
ռաջ նշանակածներուն շէր ըրած, և ստոնց ալ
մէջ արարողութիւն մտած ըլլալուն համար՝ անոնց
մէջ այս կերպով զտեսլը աւելի յարմար սեպեցինք :

Ասոնց կարգը առաջին կը դնեմք այն որ կ'ը
սէ թէ հայոց եկեղեցին կը դաւանի թէ « կարգա
ւորք մեղայ թողութիւն սալու իշխանութիւն ու
նին », և ստիկայ հերքած խօսքերուն կարգը կ'ըսէ
այդ արտօնութիւններն այն աստիճան բացարձակ է

որ եթէ մէկուն չը ներեն կամ 'ի մեզս կապեն ,
մինչև խակ յանիրաւի , այնպիսին կապեալ է յաւի-
տեան , զոր արձակելոյ ոչ ուրիշ կարգաւոր մի
իշխանութիւն ունի . և հետևողէս ոչ ալ Աստ-
ուած : Եւ այնպէս ալ եթէ մէկը արձակեն 'ի կա-
պանաց մեզաց , որ է ազատել 'ի դատասարտու-
թենէ . ա'լ ազատեալ է այնպիսին յաւիտենական
սրատիժէ , եթէ այլ ևս չմեղանչէ » : Խօսքիս ա-
ռաջին մատին մէջ Աստուծոյ անունը դնելուն ան-
սրատեհութիւնը մինչև ծալլատկան տատիճանի հա-
սած է : Ո՞վ է ըսեր որ մեզացը համար կապանաց
տակ ինկած մէկ մարդ մը թէ որ զգջաց և խոստո-
վանահօրը դրած պայմանները կատարելու և անով
արձակման արժանի ըլլալու դիտաւորութիւնը ու-
նենայ , բայց մաշը վրայ դալով ժամանակ չունե-
նոյ արձակումն առնելու , անոր հոգին մարմինէն
դատուելէն և անմիջապէս Աստուծոյ դատաստանին
տակն ինկնելէն ետքը Աստուած անիկայ արձակե-
լու իշխանութիւն չունի : Հայհոյութիւն չէ՞ մի այդ
խօսքը . և ո՞ր հայ այդպէս բան մի ըսած է : Եւ
գարձեալ , ինքը քահանային առաջը մեղքը խոս-
տովանիլը և անոր կապելուն և արձակելուն ենթա-
կայ ըլլալը չընդունիր ալ նէ՞ կրնա՞յ ըսել արդ-
եօք թէ մեղաւոր մի քանի որ չէ զգջացած՝ մեղ-
քին թողութիւն կը գանէ . կամ թէ մէկը այն ան-
գամ մեզաց թողութիւն գտնէ նէ , այլ ևս չմե-
ղանչելով ալ յաւիտենական սրատիժ կրելու սար-
տական է : Այս դրածնիս՝ սրատասխանատուին զը-

բածին անսպասելի եղանակը հասկացընելու համար էր . զանք բուն վարդապետութեանը :

Տէրն մեր անգամ մի երբ հաղարէթ դնաց անդամալոյծ մը բերին տուաջը որ բժշկէ . խի ա նիկաց տուաջ աստի՛ն պատճառը վերցունելով՝ որ էր հիւանդին մեղքը , անոր մեղացը թողութիւն տուաւ : Գպիրներն ու փարխեցիներն որ հոն գըտ նուեցան՝ իրարու կ'ըսէին . Աստուծմէ զատ ո՞վ իշխանութիւն ունի մարդոց մեղքին թողութիւն տալու : Թող նայի պատասխանատունիս թէ հայք ո՞ր յայտ նութեան ոգւոյն անհամաձայն են եղեր : Տէրն մեր այս բանիս իշխանութիւն ունենալը՝ որով իրեն ալ անոնց ըսածէն փաստ առնելով ճշմարիտ Աստուած ըլլալը ստուգեց մէկ խօսքով անդամալոյծը բժշկելով : (Ղուկ . Գ . 20-25) : Ասով ալ կիմանամք որ Հօր Աստուծմէ թէ՛ երկիրքը և թէ՛ երկրիս վրայ առած ամէն իշխանութիւններուն մէկն ալ մեղաց թողութիւն տալն է : Այս իշխանութեանս առաքեալներն ալ հազորդ ըրաւ յարութենէն ետքը . « Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս և յերկրի . որպէս առաքեաց զիս Հայր և ես առաքեմ՝ զձեզ (1) » ըսելով . Մատ . ԻԸ , 13) : Յովհաննէս աւետարանիչը այս պատմութեանս մէկ ուրիշ պարտոգան ալ կը սրտով . այս խօսքը ըսելէն ետքը անոնց երեսին փշեց և ըսաւ . « Առէք Հոգի

(1) Բողոքականներուն տաճկերէի թարգմանած և իզժիբ տարած աւետարանին մէջ՝ Որպէս առաքեաց զիս Հայր և ես առաքեմ՝ զձեզ խօսքը թարգմանուած է :

տարր , եթէ ումեր թողուցուք զմեզս թողեալ լի-
ցի նոցա , եթէ զուրուք ունիցիք կալեալ լիցի » .
(Յովհ . Ի . 20-23) : Եւ այս իշխանութիւնս անոնց
տալէն յառաջ խոստացած էր թէ սխտոր ասց՝
Պետրոս առաքելոցն ըսելով , « Տայ քեզ զիսկանս
արքայութեան երկնից , զոր միանգամ կապեսցես
յերկրի , եզիցի կապեալ յերկինս , և զոր արձա-
կեսցես յերկրի , եզիցի արձակեալ յերկինս » .
(Մատ . ԺԶ . 19) Ոմանք այս յայտնի խօսքերուն
ստատասխան կուտան թէ այն իշխանութիւնը միայն
առաքելոց տրուեցու , և մինչև անոնց մահը վը-
րանին մնաց , բայց ուրիշներու չանցաւ : Ասիկա
չէ թէ օրինաւոր ստատասխան մի է , սյլ համող-
աւել չուղելու և իր խօսքին վրայ յամասեալ մը-
նալու նշան մի , սասկա սասցգ ըլլալու համար
պէտք է ըսէ թէ քանի որ առաքելները կենդա-
նի էին հաստացեալք շատ կը մեղանչէին , որով
առաքելոց վրայ այդպիսի իշխանութիւն մի պէտք
էր , առաքելոց վախճանէն ետքը ասոնք անմեղան-
չելի ըլլալով՝ այդպիսի իշխանութեան մի եկեղեց-
ւոյ մէջ կարեւորութիւն չմնաց : Բայց մեք կը տես-
նեմք որ Տեառն մերոյ այդ իշխանութիւնը առա-
քելոց տուած ժամանակը Պօղոս առաքեալը անոնց
հետ չըլլալէ զատ՝ անոնց մահու չափ թշնամի ալ
էր . բայց ետքը առաքելոց կարգը մտնելէ յետոյ
ինքը կը դրուցէ թէ այս իշխանութիւնս ունէր մե-
ղաւոր մարդիկ Աստուծոյ հետ հաշտեցնելու՝ որ
մեղաց թողութիւն տալով կ'ըլլայ . և այս իշխա-

նաթեանս զոր քահանայք ունին, ինքը սրաչափ
հաշտութեան կ'ըսէ. և այս է խօսքը « Ամենայն ինչ
« յԱստուծոյ՝ որ հաշտեցոյցն զմեզ ընդ իւր 'ի ձե-
« ոքն Քրիստոսի, և ես մեզ զսրաչափս հաշտու-
« թեան, և քանզի Աստուած էր՝ Քրիստոսիւ զաշ-
« խարհս հաշտեցուցանել ընդ իւր. և չհամարել
« նոցա զմեզս իւրեանց, և եղ 'ի մեզ զբանն հաշ-
« տութեան » (Բ. Կորն. Ե. 18-19) Քահանայից
կապելոյ և արձակելոյ իշխանութիւն ունենալը Ս.
Լուսաւորիչն ալ յայտնի խօսքով կը սորվեցնէ,
(Յաճախապատում գրքին Բ. ճառին մէջ երես 21).
մկրտելոյ համար խօսած կարգին՝ ըսելով, « Օրհ-
նաթեամբ և քահանայական խորհրդածութեամբն
ծնանին հոգւով 'ի Քրիստոս լուսաւորեալք. ըստ
բանին Տեառն, առէք զչոզին սուրբ. յորդէգրու-
թիւն Հօրն, զի նովաւ ունին քահանայք իշխանու-
թիւն կապելոյ և արձակելոյ » : Տես որ Տեառն մե-
րոյ տուած իշխանութիւնը միայն առաքելոյ վրայ
չը ճանչնար Ս. Հայրապետը, երբ զչոզին սուրբ
առաքելոյ տուաւ որ կապելոյ և արձակելոյ իշխա-
նութիւն ունենան, քահանայներն ալ անով նոյն
իշխանութիւնն առին կ'ըսէ :

Յայտնութեան անհամաձայն կտրծած մուրթու-
թիւն մի ալ այն կը դնէ սրտասխանատուն որ հայոց
եկեղեցին կը վարդապետէ թէ « կենդանեաց ողոր-
մութիւնը կը քաւէ ննջեցելոց մեղքը » . բայց մեք
համաձայն կը գտնեմք ստիկա : Ս. Գրոց մէջ սա
սրտամութիւնը կը կարգամք որ Յուդա մակարէն

անգամ մի անհաւատներուն հետ պատերազմած
ժամանակ իր մարդոցմէն քանի մը հօգի զորնուե-
ցան մեռան . որ մինչև այն ատենը սցսպէս բան
մի եղած չէր , և թաղելու համար մերկացուցած
ատեննին՝ վրանին հուոյ նշաններ դտնուեցան Հա-
մայի ըսուածներուն նման . որ հռասպալտները
գործ կածէին թշնամւոյն դէքէրէն պահպանուելու
համար զօրաւոր բան մի կարծելով : Ասոր վրայ Ս.
Գիրքը այսպէս կը պատմէ . « Ապա ամենեքեան առ
« հասարակ օրհնէին զարդար զգատաւորն զՏէր , որ
« զգաղտնի ծածկեալն 'ի յայտնութիւն դարձուցա-
« նէ : Եւ անկեալ խնդրուածս առնէին զեղեալ
« անցեալ զմեղան զայն՝ սրտի մտօք թողուլ նոցա ,
« Քաջիկ ևս Յուդա մխիթարէր զզորան , և աղաչէր
« զգոյշ լինել վասն նորին մեղաց , զի ձերովք ա-
« չօք տեսէք ասէ զգատուհոսգ՝ եղեալ վասն մե-
« զայն եղելոց : Քաջութեամբ խորհրդովք չորս սա-
« տերս կրկին ժողովէր և տայր տանել յՅրուստղէմ
« մատուցանել պատարագ վասն մեղացն , կորի
« բարւոք խնաստութեամբ , զի վասն յարութեան
« մեռելոց՝ խորհեր առնէլ զոր առնէին : Զի եթէ
« յարութեան ակն ոչ ունէր անկելոյն 'ի պատե-
« յայն աղօթս մատուցանել : Այլ հայէր նա ուղիղ
« ննջեցելոյն գեղեցիկ սրահեալ զչնորհս սարգևաց :
« Արութեամբ քաջութեամբ վասն մեռելոցն զմտաւ
« ամէր այց լինել մեղացն թողութեան » : (Բ. Մակ .
Ժ.Բ. 41-46) : Ս. Գրքին խօսքը երկանկէկ օրինա-

կեցի որ ծռռ ու մռռ մեկնութեանց տեղի չմնայ :

Գլխեմ որ եւրոպայի բողոքականները մաւ կարայեցուց զրքերն Աստուածաշունչէն դուրս ձըղած են , բայց չգլխեմ թէ դուք՝ որ անոնց ըստ ամենայնի համամիտ չէք , այս մասին Ս. Գիրքը կրճատելու և սրբագրելու համաձայնած էք : Բայց ինչ որ է՝ սա երկու դիտողութեանս վրայ աղէկ մտածեցէք : Ա. Ս. Գրոց մէջէն կտոր մը չընդունողը միւս մնացածներն ընդունելու և անոնցմէ իւր խօսքին վկայութիւն բերելու իրաւունքը կը կորսընցունէ , որովհետեւ ամէնուն վաւերական և Աստուածաշունչ ըլլալուն վկայն մէկ է . և վկայի մը մէկ խօսքը չընդունողը՝ միւս խօսքերն ընդունելու համար ուրիշ վկայ ունենալու է . և այս օրուան օրս մակարայեցուց գիրքը սուրբ գրոց կարգը չընդունող քրիստոնեայ բողոքականներէն զատ չկայ : Երկրորդ մտածելիք , ըսենք թէ այս գիրքը Աստուածաշունչ չէ , գոնէ սա ճշմարիտ է որ Քրիստոսի աշխարհ գալէն և նոր կտակարանի գրքերը գրուելէն առաջ հրեաները կը հաւատային որ կենդանեաց ողորմութիւնը կը քաւէ ննջեցելոց մեղքը : Բայց ոչ մարգարէ մի և ոչ առաքեալ մի այս կարծիքիս դէմ , թէ որ սուտ կարծիք մ'էր նէ , բան մի չըսին , և ոչ իսկ Տէրն մեր որ հրէից անվաւեր և սնտոխ աւանդութիւնները կը պարսաւէր և անոնց դէմ վայ կը կարգար՝ վայ մ'ալ մեռելներուն համար ողորմութիւն տալով անոնց մեղացը թողութիւն կ'ըլլայ հաւատացողներուն շի աք :

ւաւ . կարգացէք Մատթէի աւետարանին ԻԳ. զը-
լուխը , և կը տեսնէք որ մարգարէներուն գերեզ-
մանը շինողաց անգամ վայ կը կարգայ (Համար 29)
արդեօք տեղը չէ՞ր մի որ անոնց ալ վայ կարգար,
որ իրենց տուած սղորմութեամբը մեւելոց մեղքը
թողուելուն կը հաւատան . և ասով իրենց դրամը
սրտասոյ տեղը մխաւած կ'ըլլան :

Մակարայեցւոց գրքէն առնուած վկայութիւնը
մի և նոյն նստատակաւ կ'առնու մեր ազգին քրիս-
տոնէութիւն ստորեցնող Ս. Լուսաւորիչ Հայրն ալ-
և նոյն խօսքին կարգը այս գրքիս ալ Ս. Գրոց կար-
գըն ըլլալը կը հաստատէ . և ահաւասիկ անոր խօս-
քը . « Ի զորս Մակարայեցւոցն երևի յոյս , որ զնիչ
հեթանոսացն ունելով անիրան 'ի սրատերազմին , և
զնոցա աւարն ետուն ցքահանայն , զի աղքատաց
բաշխեսցեն 'ի քաւութիւն մեղաց նոցա վրիպելոցն
'ի ճշմարտոյն , Եւ զի զիրք են մեզ վարդապետք , և
'ի ձեռն նոցա դյաւտենից յոյսն ընկողցուք , զի
նորօք վարեսցաք յաշխարհիս , և ճշմարտեալք
սուրբ սիրով փոխեսցուք 'ի կենդանի յոյսն և յե-
րանութիւնն որ կայ և մնայ » . (Յաճախ . ճառ ժ.Բ.
երես 176) վերջի ըսած խօսքերն Աստուածաշունչ
գրոց համար ըլլալն անտարակուսելի է , և այն ալ
յայտնի է որ այս խօսքերս Մակարայեցւոց գրքին
Աստուածաշունչ ըլլալը կը ցըցունէ , ուրիշց առած
օրինակովը իր վարդապետութիւնը հաստատեց :
Պատասխանատուն իր խօսքերուն կարգը կ'ըսէ ,
« Հայր կը հաւատան թէ այս փոխարինութիւնը՝ մե-

սեւըն մեղաց քառութեանը համար կենդանւոյն ընելու վճարքը՝ կ'ըլլայ, մանաւանդ քաշարար ստատարագին արդիւնքը. զոր յիշատակը ծախու ստորտի առնուլ 'ի սպատարագիչ քահանայէն. որ կը գոհէ զՔրիստոս 'ի քառութիւն մեղաց կենդանեաց և ննջեցելոց» : Այն մէկդի ձգելով՝ որ քահանային տրուած ողորմութիւնը իրբև ծախու առնել մը կը սեպէ, որով ամէն ողորմութեան գործք՝ որով աստուածային բարեբարութենէ շնորհք մը կը խընդրուին, նոյն շնորհքը ծախու առնելուն կարգը կը մտնէ, սա կ'ըսեմ՝ որ Ս. Լուսաւորիչը՝ ննջեցելոց հոգւոյն համար Ս. Պատարագին օժանդակութիւնը խնդրելն ալ սովբեցուցած է հաւատացեալ ժողովըրդեան. և ոչ այս միայն՝ այլ և անոնց համար սերիչ բարեգործութիւններ ալ ընել կը սրատուրէ, ահաւասիկ Ս. Հայրապետին խօսքը. «Յառաջագոյն մեղուցելոցն և ստոյգ խտատվանողացն և սպաշխարողացն՝ միշտ կատարեացին յիշատակը նոյս. և որ 'ի ժամ ելանելոյ յաշխարհէս զգջանան : Այլ և բազում բարիս սարա է ցուցանել մնացելոցն՝ յազագս հրաժարելոցն յաշխարհէս : Զկատուալս արձակել, զսարսս թողուլ, զկարօտեալս ցուցանել բարութեամբ» . (Յաճախ. ճառ ԺԳ, երևս 190) : Յաճախատումին այս տեղս որ քիչ մը երկացն ըլլալուն համար այոքանս միայն օրինակեցինք, մտազրութեամբ կարդալ կառաջարկեմք ձեզ :

Քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցին ամէն

ատեն այնպէս հաւատացած է որ մարդ մը գործած մեղքէն զղջայ և խոստովանած ատեն իրեն սրտու իրուած ասպաշխարութիւնը չկարենայ կատարել, որ մեղքերուն կատարեալ արձակում գտնելու համար դրուած պայման մի է . և խոստովանած ժամանակ առած արձակումը այն պայմանը կատարելուն վրայ է, բայց ինք չկատարած մեռնի, ամէն կասարմբէ արձակուելով յաւիտենական երջանկութեան հասնելը՝ եկեղեցւոյ օժանդակութեամբ, և նոյն ննջեցելոյն համար Ս. Լուսաւոր շին վերոյդրեալ խօսքին մէջ ցըցուցած բարեգործութիւնները կատարելով կ'ըլլայ : Այս այսպէս շքնդունելովնիդ, սա երկու բանին մէկը ընդունած կ'ըլլար, կամ մեղքէն տակաւին կատարեալ չըսրուած մարդիկ որ մեռնելէն ետքը անոնք սըրբելու և ճեռոն մերոյ չարչարանացը արդեանց հաղորդ ըլլալու վիճակին մէջ շեն, որով միայն կ'ըլլայ յաւիտենական կեանքը, այնպիսիները ինչպէս որ են նէ անանկ արգայութիւն պիտոր մըտնեն, կամ ըսելու էք թէ այնպիսի վիճակի մէջ մեռնողները յաւիտեան դժոխոց պիտոր դատաւարտուն : Առջինն ըսողներ կան բողոքականաց մէջ . բայց Ս. Գրոց մէջ շատ տեղեր ասոր հակառակը գրուած ըլլալով անոնց ըսածը խախտու կենի : և ձեզ համար չեմ կարծեր որ այս մասին անոնց հետեւիք : Հետեւեալ վկայութիւններս առ այժմ ձեզ բաւական թող ըլլան : Պօղոս առաքեալը առ եփեսոսացիս կ'ըսէ, & Մի տէր, մի հաւատք,

« մի մկրտութիւն մի . Աստուած և հայր ամենեւ
« ցուն , որ 'ի վերայ ամենայնի և ընդ ամենեկին
« և յամենեկին ի մեզ : Այլ իւրաքանչիւր ումեք 'ի
« մէջ տուեալ են շնորհք ըստ չափու սլարգեալցն
« Քրիստոսի . վասնորոյ և ասէ , եւ 'ի բարձունս և
« գերեաց զգերութիւն , և ետ սլարգես մարդկան ,
« որ ելն զի՞նչ է , եթէ ոչ՝ զի էջ նախ 'ի ստորին
« կողմ՝ երկրի » . ասով Տեառն մերոյ մարդկային
« ազգին տուած սլարգեւ՝ անոր մարդեղութեամբ
« տուածները կ'իմացնէ որոյ համար նոյն առաքեալը
« ուրիշ առիթով մը խօսելով՝ ան «զեղջ են շնորհք և
« կոչումն Աստուծոյ» ըսաւ (Հռով . ԺԱ . 29) : Բայց
« ասիկայ ալ սլարգանի մը կասուած ըլլալը կը նշանա-
« կէ , առ Եփեսացիս գրածը շարունակելով կ'ըսէ ,
« Արդ զայս ասեմ և ուխտեմ 'ի Տէր , մի ևս ձեզ զնոյն
« օրինակ գնալ . որպէս և այլ հեթանոսք գնան ու-
« նայնութեամբ մտաց իւրեանց . . . այլ դուք ոչ
« այսպէս ուսարուք զՔրիստոս , թէպէտե լուարուք
« զնմանէ և նովաւ ուսայք , որպէս է ճշմարտու-
« թիւնն Քրիստոսի : Ի բաց մերկանալ 'ի ձէնջ ըստ
« առաջին գնացիցն զմարդն հին՝ զապականեալն
« ցանկութեամբ խարէութեան . և նորոգել հոգեով
« մտաց ձերոյ , և զգենուլ զնոր մարդն որ ըստ
« Աստուծոյն հաստատեալ է , արդարութեամբ և
« սրբութեամբ ճշմարտութեանն : Վասնորոյ 'ի բաց
« ընկեցէք զսաութիւն » ևն . (Եփես . Գ . 5-10 և
« 17-25) զլուսը լման կարդալու էք որ իմանաք թէ
« հաւատացեալք միայն Քրիստոսի շնորհքով կարդա-

բանտո՛ք ըսելով չեն աղատիր . իրենց կողմէն բա-
րի գործքերով ալ անոր արժանի ըլլալու են : Այս-
պիսի բարի գործոց մէջ կան որ ննջեցելոց համար
գործելով՝ օգուան անոնց ալ կը տարածուի , բայց
թէ որ իրենց համար չընեն , Քրիստոսի մարգե-
ղութեան և շորչարանաց արդիւնքը անոնց օգուա
չըներ . վասն զի մէկ կողմէն Քրիստոսի շնորհքով
պիտի սրբուին նէ , միւս կողմէն իրենց բարի գոր-
ծովն ալ պիտի սրբուին . ասոր համար կ'ըսէ Ս .
Առաքեալը , « Կատարեսցուք զսրբութիւն անձին
Աստուծոյ » . (Բ . Կորթ . Է . 1) : Ենթադրելով որ
Ս . Քիրքը և մանուսանդ նոր կտակարանը կարգա-
լով ասոնց տեղեկացած էր , որ շատ պարզ ալ
գրուցուած են . վերոյիշեալ բողոքականաց խօսքին
չէք կոպուած , և բարեգործութիւնը անօգուտ չէք
սեպեր , և չէք ըսեր թէ արքայութիւն կը մտնեն
և յաւիտենական փառաց արժանի կ'ըլլան անանկ
մարդիկ՝ որոց համար Ս . Յովհաննէս աւետարանիչ
ըսած է « Ոչ մտցէ անդ ամենայն շարակամ և
պիղծ և ստութիւն » (Յայտ . ԻԱ . 27) . թէ որ ա-
նոնց չէք համաձայնիր նէ , ըսել հարկ կ'ըլլայ թէ
այս աշխարհիս մէջ մեզաց թողութիւն չգտնող
մարդոցն ինչ և է կերպով անհնար է թողութիւն
գտնել մեռնելէն ետքը : Եւ որովհետեւ Տէրն մեր
մարդոց մեզաց արձակում տալը կամ կոպելը ա-
ռաքելոց յանձնեց , որոցմէ անոնց յաջորդներուն
անցած է ըսելը հարկ է , ինչպէս որ վերը տե-
սանք , այն խօսքը՝ զոր իբրև լուսաւորչական հա-

յոյ հաւատոյ մաս մի սեպածի պէս մէջ բերած էլք թէ՛ քահանայն մէկու մը արձակոււմ չտայ նէ Աստուած ալ չունի իշխանութիւն անոր արձակում տալու, ասիկայ անանկ խօսք մ'է որ հայոց մըտքէն ալ անցած չէ, բայց ձեր ըսածին հեռուութիւնն է :

Գիտեմք որ հանդերձեալ աշխարհը թերի ապաշխարութեամբ գնացող ննջեցելոց մեղացը քառութիւն կ'ըլլայ անոնց համար կենդանեաց ըրած բարեգործութեամբը ըսելէն կը վախնար, տակէն քաւարանն ընդունիլ կենէն ըսելով, սակայն այն երկիւղներէն է ասիկայ որոյ համար մարգարէն կ'ըսէ « անդ երկիցեն զերկիւղ՝ ուր ոչ իցէ երկիւղ » (Սաղմ. ԺԳ. 8) : Այս վախնալը ըսի անունէ մը վախնալ է և ասիկց ալ սնտոի և ծիծաղական վախ չըլլար : Բոլոր քրիստոնեաց ազգեր բուն վարդապետութիւնը կ'ընդունին . չընդունածնին՝ քանի մի ըսթին աստուածարաններուն յաւելուածն է թէ այն տեղ մնացած հոգիները զգալի կրակով կը տանջուին՝ մինչև սրբուն վրանին մնացած աղտէն : Անոր համար անանկ անուն մի դրած են այն տեղին՝ որ մարբուելու տեղ ըսել է, հայերէնի թարգմանողները անանկ բան մի դրեր են՝ որ նախնիք այն մտքը դորձածած չեն . ձեզ չվայելեր բռտէ մը վախնալ տղայի պէս :

Հայք ծուռ վարդապետութիւն մի ունին եղեր, և այս է եղեր, « մարմինը նեղուելով հոգին կը մաքրի » ըսելնին : Մարմինը նէգելը երկու կերպ

կիմացուի , մէկը՝ մեղանչական ախորժակը զսպել , այսինքն՝ մեղքէ ետ կենալ և առաքինի գործերու հետեւիլ . միւսը՝ անանկ բաներէ ետ կենալ որ ինքնին մեղանչական չեն , բայց կրնան առաքինի գործոց արդէլք ըլլալ : Առաջիններուն համար առաքելական խօսքերէն առնելով վերը գրածնիս՝ որուն նըման խիստ շատ կոյ սուրբ գրոց մէջ , բաւական են : Երկրորդ տեսակն են սրտասխանատուին խօսքին կարգը համրածները՝ որ են , « ճգնաւորութիւն , մի քանի անասկ կերակուրներէ պահէցո՞ւ » « զութիւն և ամիսներով ծումապահութիւն , թեր- » « ևս և կուսակրօնութեան , նաև ապաշխարանաց » « գործերէն մէկ քանին (որպէս թէ ըսածները ա- » « պաշխարանաց գործ չըլլային ,) ինչպէս են սաղ- » « մոս քաղել , նարեկ կարգալ , և ժամ ընել : »

Առաջինին վրայ ասկէց առաջ գրածես զատ ըսելիք չունիմ : Երկրորդին վրայ կարծեմ անով համարձակութիւն առած են բողոքականք . որ բողոքական չեղող քանի մը գրադէտներ ալ կամ իրենցմէ կամ օտարաղղի և օտարակրօն հեղինակի մը գրածէն թարգմանելով դէմ խօսած են : Ասոնք չգիտնալով բողոքականութեան որոգայթն ինչ կած ըլլալով՝ խօսքերնին չըլլոր . և մեր հոս գրելիքները անոնց գրածին ալ հերքումն են :

Չեր սրտասխանատուին համրածներուն առաջին չորսը մասնաւոր սկզբան մը հիմնեալ են , որ է այս , մեղքը գործելէն վերջը զղջալ , և մէկ մ'ալ չգործելու առաջադրութիւն ընելը բաւա-

կան չէ . աւելի զօրաւոր միջոցի մի դիմել պէտք է :
Ընկերութեան մէջ կենսալը շատ զգուշութեան կա-
րօտ է , որ ուրիշներուն օրինակին հետեւելով ինքն
ալ չաւրուի : Ընկերութեան մէջ աղէկ մարդիկ սա-
կաս չեն , բայց գէշերը քիչ ալ ըլլան՝ օրինակին
աւելի ազգու կըլլայ : Ասոր համար կարգ մի մար-
դիկ ընկերութենէն կըստուին և կամ մինակ լեռ-
ները կը ստըտին և քարայրներու մէջ կը բնակին ,
կամ քանի մի հողի միաբանելով մէկ առանձին ըը-
նակարան մի կունենան և հոն կասլրին , և ասանկ-
ները իրենց ապրելու եղանակը կանոնի տակ տուած
կըլլան : Այսպիսիներ շատ հին ժամանակներ ալ
կային : Սրբազան Առաքեալը հին օրինաց ատենը
գտնուող միայնակեացները գովելով կ'ըսէ , « զո-
րւա ոչ արժէ աշխարհս . յանապատի մոլորեալը
'ի լերինս յայրս և 'ի փապարս երկրի » (Եբր. ԺԱ. 38) :
Սրբազան Առաքեալը ինքն ալ ճգնութենէ օտար
չըլլալը կը վկայէ , և պատճառն ալ կ'ըստնէ իրեն
համար ըսելով , « ես խկ այնպէս ընթանամ , ոչ
« որպէս յաներևոյթս այնպէս մրցիմ , որպէս թէ
« զհողմն կոծելով , այլ ճնշեմ զմարմնս իմ և հը-
« նազանդեցուցանեմ , զի գուցէ որ այլոցն քարո-
« զեցի , ես ինքն անպիտան դտանիցեմ . » (Ք.
կոր. Թ. 27) : Այս խօսքէս կերևի որ Ս. Առաքե-
լոց ժամանակն ալ մարմին ճնշել և հնազանդեցը-
նելը հովերը ծեծելու պէս սրբապ աշխատութիւն
սեպտղներ կան եզեր , թող ճգնութիւնը սրտա-
բախտ հիմակուան գրագէտները տեսնեն թէ ինչ .

այլս մարդոց կարգը մտնել կընտրեն :

Քնահան է որ այս ճանրան իրենց համար ընտ-
րող մարդիկ իրար գտնեն նէ զատուիլ չեն ուղեր,
մէկտեղ բնակիլը աւելի ախորժելի կուգայ իրենց ,
և ժամանակ անցնելով երբ մէկ տեղ ապրելու հաս-
տատուն կերպ մի ունենալու այժաքը կզգան՝ հա-
սարակաց կանոն դնելու կմիաբանին և կըլլան վա-
նահան ճգնաւորներ :

Մեր Ս. Լուսաւորիչը այս երկու կերպն ալ
մեր ազգին մէջ ձգեց : Կեսարիայէն դարձած ա-
տեն սուրբ Ղևոնդիոս հայրապետէն խնդրելով Ան-
տօն և Կրօնիդէս ճգնաւորները՝ բերաւ Հետը , ու
բոց համար նոյն Ս. Հայրապետին շնորհակալութիւն
գրելով կըսէ . « 'ի նոյն իննականեան տեղուջն՝ (ուր
« Ս. Կարապետին և սրբոյն Աթանազիոսեայ մասուն-
« քը թաղած էր) թողի զերկոսին կենդանիսն Ան-
« տօն՝ և Ղկրօնիդէս , զորս դու ըստ սիրոյ քո
« ընծայեցեր զնոսա աշխարհիս հայոց , որոց և եղ-
« եալ իսկ են զիւրեանց մարմինս կենդանի 'ի խաչ
« ելանել ընդ Քրիստոսի . վասն այլոց օգտի մտաց
« 'ի մարմնի , զոր իբրև զանգիւտ մարգարիտ համա-
« րիմ՝ զնոսա տուեալ ինձ » (Զենոր. եր. 8 :)
Սուրբն Ղևոնդիոս ալ այս նամակիս պատասխան
գրելով կըսէ , « Կացուցանես զդոսա ըստ օրինա-
« կի այսր կրօնաւորացս , զոր տեսեր 'ի մերում վի-
« ճակիս , զոր և 'ի սրբոյն Անտօնէ ուսցիս զկարգ
« ճգնութեան , զի ոչ իւրք պակաս է քան զտոս-
« ւջինն Անտօն » (Անդ. եր. 10 :) Առաջին Անտօն ը-

ստժը՝ Ս. Անտօն անասիատական ճգնաւորն է . որ թէպէտ աշակերտներ ստանալով վանական կարգ մը հաստատեց յատուկ կանոններով, բայց ինք ամէն ատեն քովերնին չէր կենար, յաճախ կուսանձնանար ներքսագոյն անապատը երթալով : Այս սուրբ անապատականս մինչև լուսաւորիչին ժամանակը սպրեցաւ : Ս. Լուսաւորիչ ճգնաւորաց կան կորդեր հաստատեց՝ ինչպէս որ սուրբն Ղևոնդիոս ուղած էր, և ասոնց մասնաւոր հրահանգ ալ տուաւ . որ է Յաճախասրատում գրքին ԽՊ զլուխը, ուր գրածները վանականաց համար ըլլալը յայտնի կընէ, (Եր. 276.) իրենց առաջնորդին հնազանդ կենալ սրատուիրելով, որպէս զի միաբանութեան կապը չքակուի :

Անապատական կենաց մէջ Ս. Լուսաւորիչին սրտով տղան Ս. Արիստակէս՝ հօրմէն առաջ մտած էր . քանզի երբ Ս. Լուսաւորիչ ճգնելու համար լեռները անձանօթ տեղեր կերթար կը բնակէր՝ և երանելի Տրդատ թագաւորին աղաչանքն ալ մտիկ չէր ընէր՝ իմացուցին թագաւորին որ Ս. Հայրապետը երկու զաւակ ունի, մեծը՝ Ս. Վրթանէս՝ ամուսնացեալ է . իսկ սրտովը «՚ի մանկութենէ ըստ «տստուածագործ ծառայութեան սնեալ էր, որ՝ ի «մենակեաց լեառնակեաց կրօնս մտեալ էր, և բա «զում ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ աւե «տարանին կրեալ ամենայն կրթութեամբ, և ա «մենայն իրաց հողեօրականաց զանձն տուեալ մե «նաւորութեան լեառնակեցութեան, քաղցի և ծա

« րաւոյ և բանջարաճաշակ կենաց և արգելանաց
« անլուսից » ևն. (Աղաթ. եր. 686 :) կարծեմ Ս.
Լուսաւորչին լեռները երթալ անձանօթ տեղեր
ճգնելն ալ գիտէք . մինչև անգամ վախճանի տեղն
ալ տարիներով անյայտ մնաց :

Մի քանի տեսակ կերակուրներէ պահեցողու-
թիւն ըսածնիդ ալ ճգնաւորութեան մէկ պզտիկ
ճիւղն է , բայց այս բնաւ չէլիք ալ յիշեր , թէ որ
մտքերնիդ դար որ Աստուած միայն մէկ տեսակ
սլտուղէ մը պահեցողութիւն հրամայեց Աղամայ .
զոր մտիկ չընելով մարդկային ընդհանուր ազգին
որքան վնաս ընեւն աչբովնիս կը տեսնենք ամէն օր :
Ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդութեան հետեւելով Ս.
Հայրապետը իր ժողովրդեան ալ պահեցողութիւն
կպատուիրէ , և ասոր օգուտները հասկընալու հա-
մար պէտք է որ կարդաք Յաճախապատումին թ. ճա-
ռը . որուն մէջ՝ սա խօսքը նշանաւոր է մեր ըսա-
ծը հաստատելու համար թէ մեզայ առիթներուն
առաջը առնելու համար է : « Պահք շիջուցանեն
« զրորբոքեալ հուրն ցանկութեանց , զի որպէս հուր
« ՚ի նիւթոյ պակասեալ շիջանի , նոյնպէս և որովայ-
« նամոլութիւն և արբեցութիւն պակասեալ , ցան-
« կութեանն բոց շիջանի , և սրբութեանն և արդա-
« բութեան բորբոքի պահօքն պնդեալ : » Տե՛ս որ
մէկ առաքինութիւն մը՝ զոր զուք բանի տեղ չէք
դներ , և մեր զայն յարգելունս համար զմեզ ալ
կանարդէք , երկու մահացու մեզայ մէկէն առաջը
կառնէ եղեր , որկրամոլութեան և բղջախոհու-

Թեան : Ձեր բողոքական քարոզիչները այս նպատակաւ ի՞նչ կ'աւտուիրեն ձեզ , գիտնալ կուզէի : Եւ որպէս զի այս ըսած պահը ծովապահութիւն չի կարծէք , (Թէպէտ զայն ալ չէք ընդունիր) , Ս. Հայրապետն ինքն կիմացունէ որ քանի մի տեսակ կերակուրներէ սրահեցողութեան համար ըսած է , կըսէ « առաւել ևս զգուշացուցանէ բանս խրատու 'ի գինւոյ և 'ի մսոյ » (Եր. 113 :) Եւ որպէս զի մէկը չըսէր որ Ս. Առաքեալը կերակուրներէն ըղգուշացնելը զիւսց վարդապետութիւն կըսէ (Ա. Տիմոթ. Ե. 3) , գիտնալ պէտք է որ Ս. Առաքելոյն խօսքը անոնց համար է որ մէկ քանի տեսակ ուտելիքներէ բոլորովին կարգիլէին , և բնաւ մէկ ժամանակ ուտելու հրաման չէին տար , և այս է մեկնել այսինքն զատել 'ի կերակրոյ ըսածը : Իսկ եկեղեցւոյ սովորութիւնը , որուն թարգման եղած է մեր Ս. Հայրապետը՝ ուտելու և սրահելու օրեր կորոչէ . « այժմ քարոզեցաւ մեզ պահք , յոր աւուրս սրահելի է և յորս լուծանելի , որպէս օրիսն աղբեցաւ 'ի մարգարէից և յառաքելոց և 'ի « սուրբ հարց մերձաւորացն Աստուծոյ » (Անդ. եր. 104) : Իսկ ամիսներով ծովապահութիւն ըսածը՝ որպէս թէ այն ալ ունեցած ըլլան լուսաւորչականք , անտեղի է : Ո՛ր ամիսներն են եղեր որ լուսաւորչականաց պատուէր եղած ըլլայ ծով բռնելու , և ու՛ր գրուած է եղեր այդ պատուէրը կամ խրատը : Արդեօք մեծ պահքն ըսել կուզէ , բայց այն՝ ամիսներով ալ չէ , ծովապահութիւն ալ չէ : Տարին

մէկ անգամ միայն մեծ սլահը ունիմք , անոր հետ թէպէտ ծով ալ կայ , բայց ամխաներով չէ , շաբաթներով է . շաբաթը միայն հինգ օր՝ շաբաթէն և կիրակիէն դատ . և օրերն ալ առաւօտէ մինչև երեկոյ ալ չէ , որ բուն ծովապահութիւնը այնպէս պիտոր ըլլայ , այլ ցերեկուան ժամերգութենէն ետքը ծովը կը լուծուի : Արդեօք նոր քահանայ ձեռնադրուողներուն համար է , բայց այս ալ խիստ մասնաւոր բան մի է , բոլոր կենաք մէջ միայն մէկ անգամ այս ծովն պիտոր սլահէ , և այս ալ մասնաւոր պատճառ և օրինակներ ունի : Թողովրդեան առաջնորդ և քորոպիչ սահմանուած է . և ինչ սկսկասութիւն է՝ երբ Մովսէս մարգարէին աստուածային սրտգամները խրոյեկոցւոց համար առնելէն առաջ քառասուն օր ծով՝ բռնելուն . և Տեառըն մերոյ մկրտուելէն ետքը և քարոզութիւն ընելէն առաջ դարձեալ քառասուն օր ծով՝ բռնելուն նմանութիւն մի ըրած ըլլայ : Արնաք Եղիա մարգարէին ծովն ալ յիշել :

Առաակրօնութիւնն ալ ասոնց կարգը զրեր է . մէկ քերէս բառ մ'ալ աւելցնելով , որուն մտքը թէպէտ չեմ հասկացած , բայց մեր խօսքերուն հետ յարաբերութիւն մը չունենալուն համար կարեւորութիւն ալ չեմ տար : Բուն խնդրոյն վրայ խօսելու յարմարութիւն ունենալու չէր մեր ստատախանատու պարոնը . որովհետև հայոց եկեղեցւոյ զուակ է , և նոյն եկեղեցւոյ սովորութիւնը զխոնալու վիճակի մէջ ծնած և մեծցած է . ասով

իրաւունք կուտամք ընդհանրապէս Հայոց եկեղեցին
ձգելով բողոքականութեան ղիմողներուն համար
ըսուածին թէ՛ ո՛չ իրենց ձգած եկեղեցիին հա-
ւատքը և սովորութիւնը զխտեն և ո՛չ այն ընկերու-
թեանը՝ որուն անդամ կը գրուին : Հայոց եկե-
ղեցին երբէք մարդու կուտութիւն պատուիրած չէ ,
ոչ իրրև մասնաւոր կենաց վիճակ և ո՛չ իրրև ա-
պաշխարական գործ . և ասիկայ հասկանալու հա-
մար կուտարիւն բառին ճիշդ նշանակութիւնը մշտ-
քէ հանելու չէ , որ է բնաւ չամուսնանալ : Ըսա-
ծիա ամէն տտեն և հիմայ ալ ասպացոյցը կը տեսնը-
ուի որ արդէն ամուսնացեալ մարդիկ սուրբ սեղա-
նոյ պաշտօնէութեան ընդունուած են միայն առժա-
մանակ մի իրենց ամուսինէն զատուելու պայմա-
նաւ . զոր սուրբ առաքեալն կ'ըսէ առհասարակ
ամուսնացելոյ պատուիրելով . « մի՛ գրկէք զմիմեա-
նըս , բայց զի եթէ ինչ 'ի միարանութենէ՛ առժա-
մանակ մի , զի ուխտոյն պարտալիցէք , և դարձեալ
'ի նոյն դարձջիք , զի մի փորձեսցէ զձեզ սատանայ
վրան անխառնութեան ձերոյ » . Ա. կոր . է . 5) Ուտի
ամուսնաւոր սարկաւազ և քահանայ ամուսիններ-
նէն զզատուելով՝ եկեղեցւոյ պաշտօնին ընդուն-
ուած են : Ամուսնացեալ մարդիկ՝ վարդապետ ե-
պիսկոպոս և կաթուղիկոս ալ եղած կան . միայն
թէ ասոնց ամուսինները մեռած ըլլալու են , կամ
գոնէ թէ որ կենդանի են միարան հաւանութեամբ
իրարմէ զատուած ըլլալու են : Եւ եկեղեցական կա-
նոնաց մէջ բարեպաշտութեան սրատճառով առանց

կողակցին հաւանութիւնն առնելու, զատուողնե-
րուն նղովք ալ կայ: Կին չունեցող մարդիկնե-
րուն միայն թոյլ տրուած ըլլալուն՝ որ եկեղեցա-
կան բարձրագոյն աստիճանի հասնին՝ սլատճառն
այն է որ սարկաւազութեան և կիսասարկաւազու-
թեան աստիճանն առած առենէն զխոնալու և
ուխտ ընելու է, որ կինը մեռնելէն ետքը զարձ-
եալ չամուսնանայ, որ իբրև ժուժկալութեան և
մարմնական կիրքը զսպելու նշան՝ և տշխարհակա-
նաց մէջն ալ անգամ գովելի սեպուած է, և վա-
յելուչն այն է որ եկեղեցականք ալ այդ գովես-
տին արժօնի ըլլան: Բարձրագոյն աստիճանաւո-
րաց ալ կին չպահելու պատճառ մի կը ցրցունէ Ս.
Առաքեալը. « Որ անկինն է հոգայ զՏեառն՝ թէ
որպէս հաճոյ լիցի Տեառն, և որ կանամբին է հո-
գոյ զաշխարհիս թէ որպէս հաճոյ լիցի կնոջ իւրում:
Կոյսն հոգայ զՏեառն զի իցէ սուրբ մարմնով և
հոգւով, և առնակինն հոգայ զաշխարհիս թէ որ
պէս հաճոյ լիցի առն իւրում» (Ա. Կոր. Է. 32-34):

Եւ թէպէտ մարդ ստիպուած չէ բնաւ չա-
մուսնանալ և կուսութեամբ կեանք անցունել,
բայց իւրեանց յօժար կամաւ այդ վիճակն ընտրող-
ներն ալ կը գովէ և վանական կրօնաւորաց կար-
գը կ'ընդունի, որոյմէ կ'ըլլան սովորաբար կուսա-
կրօն քահանայ կամ վարդապետ և եպիսկոպոս և
կաթողիկոս, և թէպէտ ասոնք հարկաւ եկեղեցա-
կան ըլլալու ստիպուած չեն՝ այսու ամենայնիւ Ս.
Կուսաւորիչ հայրապետը ասոնց մասնաւոր պատիւ

մը ցրցունելու պէս եկեղեցական կարգը կը դասէ Յաճախասպատումին մէջ. (Երես 168) «'Ն բարերար կամացն Աստուծոյ արբանեակք լինին սիրելեաց նորա (Աստուծոյ) վերջին զօրքն առաքելոց, մարգարէից, ուղիղ վարդապետաց, վիպից սրբոց, քահանայից, կուսանաց, և ամենայն ճշմարտասիրաց, որք առաքինութեամբ նահատակին ի վերլուծիւն անձանց և մերձաւորաց » : Կուսութիւնը մեզ մասնաւորապէս գովելի ցըցնողներն են նախապէս Տէրն մեր, որ ասոնց ներքինիի պէս անզաւակ մնալուն համար ներքինի կոչելով կըսէ « են ներքինիք որ զանձինս իւրեանց արարին ներքինիս վասն արբայութեանն երկնից » բայց հարկ չըներ. « որ կարողն է տանել տարցի, » կըսէ, (Մատ. ԺԹ. 12 :) Երկրորդ, Ս. Առաքեալը « աւամուրեացն (այսինքն բնաւ չամուսնացողներուն) « և այրեացն ասեմ, ըս է նոցա թէ կայցեն իբրև զիս, ապա թէ ոչ ունիցին ժոյժ՝ ամուսնասցին . . . որ ամուսնացուցանէ զկոյսն իւր, « բարւոք առնէ, և որ ոչն ամուսնացուցանէ ըս ևս « առնէ » (Ա. կոր. Է. 8-38 :) Տէրն մեր և սուրբ Առաքեալը կուսութիւնը կգովեն : և եկեղեցին ասոնց կձայնակցի : Բողոքականները կուսութիւնը կըսարսաւեն, և բնութեան արարչին գոված վիճակը բնութեան դէմ է կըսեն, և կուսութիւնը ուխտողը Աստուծոյ դէմ հայհոյիչ կը սեպեն : Ահա երկու կողմն ալ կը ցուցնեմ ձեզ. ասոնց սրին հեռուելիքնիդ ձեր խղճտանքին հարցուցէք :

միայն սա գիտնալնիդ բաւական է որ կուսակրօնութիւնն ալ ոչ սուրբ գրոց հակառակ է՝ և ոչ աստուածային յայտնութեան անհամաձայն. ոյլ կուտերի եղած զիւսկան յայտնութիւնը՝ որ ինքը կուսակրօն քահանայ ըլլալով կուսանաց վանքէն ազջիկ մը գլխէ հանելով ամուսնանալէն ետե կուսութեան դէմ սրբասա և նախատինք գրել և խօսիլ սկսաւ : Այս այդպիսի յայտնութեան մը անհամաձայն ըլլալնիս մեզի սրբածանր է :

Պատասխանատուն յայտնորեան հոգւոյն անհամաձայն կամ սուրբ գրոց հակառակ կը սեպէ քանի մը տպաշխարանաց գործերը . ինչպէս են . կըսէ , « Սաղմոս քաղել , Նարեկ կարդալ և ժամ ընել » : Մէկ մը մըրտածեցէք որ Սաղմոս ըսածը Աստուածաշունչ Ա. գրոց մէկն է , և երբ այդ սրբազամիտ անձին վարպետ եղող իմաստուններեն լսէք թէ , Սաղմոս քաղելը սուրբ գրոց հակառակ կամ յայտնութեան ոգւոյն անհամաձայն է , չէ՞ք ըսեր արդեօք թէ այդ մարդիկ ինչ ըսելնին չը գիտեն : Նարեկը ազօթրի և միանգամայն մեղաց համար գԱստուած աղաչելու զիրք մըն է . այս ալ կարդալը ազէկ չէ երկեցեր անոնց . նմանապէս ժամ ընել որ է Աստուծոյ ամէնուրեք ներկայ գտնուիլը գիտնալով անոր երկըրպագութիւն ընելը : Մենք կը հարցնեմք ձեզի՝ որ բողոքականաց հաւնած էք և անոնց կը հետեւիր . այս ձեր առաջնորդներուն չը հաւնած բռները վերցունէք նէ՛ տեղը դնելիք ի՞նչ ունիք : Եւ ձեր վար-

պետներուն հարցուցէք. թող անանք ալ իրենցմէ
գիտունին հարցնեն, գիտե՞ն և լսած են աշխարհ
հի մէջ ո՛չ թէ քրիստոնեայ՝ այլ հեթանոս և կը
ռասալաշտ ազգ մը, միայն թէ գիտնայ որ Աստուած
կայ, և ոչ ճգնաւորութիւն ըլլայ մէջերնին, ոչ
պահեցողութիւն և ոչ ամիաներով ծամապահութիւն.
ոչ ամուսնութենէ առ ժամանակեայ կամ մշտըն-
ջենաւոր կերպով հրաժարիլ. ոչ սուրբ գիրք կամ
աղօթքի գիրք մի կարգալ. և ոչ մարմնով Աստու-
ծոյ երկրպագութիւն ընել. և ի՞նչպէս բոլոր մարդ-
կային ազգին մէջ նմանը չը գտնուած բաներ սոր-
վեցնողներուն կը հետեւիք. զարմանալու արժա-
նի բան :

Ա՛րեղգրեալներուն արժանաւոր սուտով մը
եկեղեցին զրպարտելով այս խօսքերը կը վերջա-
ցընէ պատասխանատուն : Արպէս թէ հայք կըսեն
եղեր որ «սուրբեր և հրեշտակներ շնորհատու են
մարդոց» : Սուրբերուն բարեխօսութիւնը ծուռ
հասկըցած ըլլալը բաւական խօսած եմբ սակեց ա-
ռաջ, և հոս կը կրկնեմք որ՝ մէկուն համար Աս-
տուծմէ շնորհք ուզողը որ է բարեխօսութեան զոր-
ծը, ինք շնորհատու եղած չըլլար : Հրեշտակնե-
րուն համար ալ նոյնը հասկըցէք, և սուրբ գրքէն
առնուած սա խօսքերը աղէկ մտքերնիդ պահեցէք :
Ուրիշները չը հաւնելով սրհամարհողներուն խրատ
կուտայ Տէրն մեր ըսելով «Ձգոյշ լերուք մի ար-
համարհիցէք զմի ՚ի փոքրիկանցս յայսցանէ. զի հը-
րեշտակը նոցա յերկինս հանաւարազ տեսանեն զե-

րեաս հօր խոյ որ յերկինս է» (Մատթ. ժԶ. 40)։
 Հրեշտակներուն մարդոց կողմէ առ Աստուած և
 Աստուծոյ կողմանէ առ մարդիկ միջնորդ ըլլալն ու-
 րացողը Տեառն մերոյ այս խօսքին մէջ ի՞նչ կաս
 կը գտնէ։ Այն փոքր մարդուն հրեշտակը երկինքը
 կը գտնուի եղեր բայց այն մարդը երկրիս վրայ է,
 և երկինքին հրեշտակը ի՞նչպէս աշխարհիս վրայ
 գտնուած մարդունը կըլլայ։ Եւ դարձեալ, արհա-
 մարհեալ մարդուն հրեշտակը՝ որ իր քովն ալ չէ,
 երկինքն է, և ամէն ատեն Հօր Աստուծոյ երեսը կը
 տեսնէ եղեր, արհամարհողին ի՞նչ, թէ որ հրեշ-
 տակն արհամարհեալ մարդուն սրաշտարանութեանը
 յանձնառու եղած չէ։ Եւ Աստուծով իր սրաշտ-
 սկանելոյն համար շնորհք մը ուղէ և առնէ նէ՛ շնոր-
 հատու ըսուի ալ նէ՛ (որովհետև Աստուծով առա-
 ծը մարդոյն տալու համար այս բառով կրնայ կոչ-
 ուիլ, թէպէտ մինչև հիմա ոչ հրեշտակի և ոչ
 սուրբի մի այս անունս տրուած չէ), տուած շնորհ-
 քը իրմէն ըլլալը ո՞րկէ է լըսեր պատասխանա-
 տուին այս բանս սորվեցնողը։ Հրեշտակներուն մար-
 դոց հետ ունեցած յարաբերութիւնը այս վկայու-
 թիւնով սորվեցաք, ասոր ինչ յարաբերութիւն
 ըլլալն ալ սուրբ առաքեալը կ'ըսէ, բայց անանկ
 կերպով մը՝ որով կ'իմացնէ թէ ամէն մարդու
 գիտցածն է իր ըսածն ալ. «Ո՞չ ապաքէն հողիք
 են հարկաւորք որ առաքին՝ ի սրտասարութիւն վասն
 այնոցիկ որ ժառանգելոց են զփրկութիւն» (Եբր․
 Ա. 14)։ Փրկութիւն ժառանգելու մարդոց բով

ինչ ընկելու կը զրկուին ասոնք : Գժուար Հասկնա-
լու բան մի չէ : Մարդուս փրկութիւնը աստուա-
ծային շնորհ մ'է , չը գիտեմ թէ բողոքականք
ասիկայ կ'ընդունի՞ն թէ չէ , բայց դուք այս կող-
մէն անոնց համամիտ չէք երևիր : Հրեշտակները՝
փրկութիւն ժառանգելու մարդոց համար Աստուծոյ
կողմէն կը զրկուին նէ՛ այն շնորհը կը բերեն Աս-
տուծմէ . բայց իրենցմէ չէ : Այս երկու վկայու-
թիւնս բաւական ըլլայ ձեզի խմայնելու որ հրեշ-
տակներու և սուրբերու միջնորդութեամբ Աստուծ-
մէ շնորհք կ'ստանա՞ք ըսելնիս ալ սուրբ գրոց հա-
կառակ չեղաւ :

Սուրբ գրոց վարդապետութեան մէջ ա-
նանկ բաներ ալ կան եղեր որ հայոց Եկե-
ղեցիէն դուրս մնացեր են անոր սորվեցուցածնե-
րուն հետ յարմարութիւն չունենալով . և ասոնց
առաջին կը դնէ « Մկրտութիւնը՝ յաւազանէ ծնա-
նիլը , Աստուծմէ ծնանիլ է » ըսելը : Այս խօսքը
քանի որ՝ սուրբ աւետարանին պատմածին նայելով
Տեառն մերոյ ըսածն է . ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ասի-
կայ ըսողը աւետարանի վարդապետութենէն բան
դուրս կը ձգէ կամ այս ըսելը սուրբ գրքին ո՞ր
խօսքին հետ յարմար չէ եղեր : Մեր կ'ըսեմք . յա-
ւազանէ ծնանիլը վերստին ծնանիլ է վասն զի Տէրն
մեր ըսաւ թէ՛ « Եթէ ոք ոչ ծնցի վերստին , ոչ
կարէ տեսանել զարքայութիւն Աստուծոյ » (Յովհ-
Գ. 3) . Նիկողիմոս չհասկցաւ վերստին ծնունդն
ինչ ըլլալը , պէտք եղաւ բացատրել , ուստի կըրկ-

նեց Տէրն մեր և ըսաւ « Եթէ ոչ որ ծնցի 'ի ջրոյ
և 'ի Հողոյ . ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աս-
տուծոյ » (Անդ. 5) այս է մեր դիտոյածը , միլը-
տութեամբ վերատին կը ծնանիմք , սկզբնական մեղ-
քէ կ'ազատիմք , նոր արարած կ'ըլլամք : Սուրբ
գրոյ խօսքին միտքը Ս. Լուսաւորիչ հայրը այսպէս
ստիկեցոց մեղի . « Յորժամ ծագեաց Տէրն մեր
Յիսուս Քրիստոս արդարութեան արեգակն և աչ-
« խարհի փրկիչ , կատարեաց և ելլոյ զառաջին օրի-
« նակին զպահասութիւնն , զի երաց զնոր շնոր-
« հաց զկենոց դրունս 'ի ձեռն աւաղանին լուսա-
« ռորութեան , ուղիղ հաւատով յամենասուրբ եր-
« արարութիւնն : Մեռանել զմեզաց մահն 'ի ջուրն
« մկրտութեան . և ընդ Քրիստոսի յարուցեալ 'ի
« նորոգութիւն կենաց կալ մնալ (ըռել է . ջրով
« մկրտուելով նոր արարած ըլլալ) : Ար թէպէտ և
« մեռանին , կենդանի է 'ի յոյս կենացն յախտե-
« նից : Եւ մերկացեալ են դճին մարդն , որ վրէժ-
« յաւրարութեան օրինացն սարտական էր , զի զՔր-
« օրիստոս զգեցան զկերսարանս սրգէզրութեանն
« սաին , և ժառանգորդք եղեն Քրիստոսի : Մա-
« նաւանդ որ զճշմարիտ հաւատս և զուղիղ վարս
« մինչև ցվսխսճան սլինդ ունիցեն յուսովն Քրիստո-
« սի , զի յոյս նոցա ընդ Քրիստոսի է յարուցեալ .
« և ընդ Քրիստոսի նստի ընդ աջմէ մեծութեան 'ի
« բարձունս » (Յաճախ . ճառ ԺԳ . Երես 184) : Աս-
կէց աւելի ինչ կուզէ սլատասխանատուն . բայց
միայն մկրտութեան ջրով սկզբնական մեղաց սըր-

բուիլը և նոր արարած ըլլալը չուզէր . սակայն ի՞նչ
ընենք : Խորհուրդը սահմանողն անանկ է ըրեր . և
մեզի բրիտանէութիւն սորվեցնողն անանկ է սոր-
վեցուցեր : Ասոր վրայ կրնայինք քիչ մի ալ եր-
կար խօսիլ , բայց արդէն խօսքերնիս երկարեցաւ ,
և տակաւին ուրիշ բաներ ալ ըսելու կ'ստիպէ ըզ-
մեզ սրտասխտանատուն : Ուստի թէ որ կուզէք նէ՝
Ճառ մկրտարեան մակաղբով Չամուրճեան սրտ-
ուելուցն շինած և տպել տուած տետրակը կարդա-
ցէք : Բողոքականներուն Ճառ մկրտարեան և վե-
րջատիև Ժնեղեան մակաղբով Իզմիր տպուած տեա-
րակն ալ կրնաք կարդալ որուն խեղճ հեղինակին
ճարը հատնելով աւետարանին մէջ 'ի ջրոյ բաժը
աւելորդ կը սեպէ միայն մէկ անգամ մի գրուած
ըլլալը սրտածառ բերելով . և այսպէս սուրբ գիրքը՝
որուն խօսքէն դուրս չելլել կը խոստանայ . սրբազ-
րելու կ'ելլէ իր կարծեացը համաձայնեցնելու հա-
մար , և այն ատենը կը հասկնաք որ՝ որու կը յար-
մարի ձեր սրտատխտանութիւն ըսածը թէ՝ « Այն վար-
դապետութիւնները , որ ինչպէս ըսինք չեն կրնար
համաձայնիլ սուրբ գրոց վարդապետութեանց , և
նոյն խի մարդկոյին կարճ տեսութեան առջև ըն-
դունելութիւն գտնելու յարմարութիւն չունին .
եկեղեցւոյ մէջ մտնելով , դուրս ըրեր են անկէ մի
քանի վարդապետութիւնք որ սուրբ գրոց մէջ
պարզ կը տեսնուին . և կարևոր կը ցուցուին փըր-
կութեան » : Մենք սկիզբէն 'ի վեր տեսանք և ցը-
ցուցինք որ եկեղեցւոյ մէջ սուրբ գրոց հակառակ

վարդապետութիւն մտած չէ . ուստի այս խօսքը շիտկելու համար մէջէն միայն ակեղեցւոյ բառը վեր-
ջընեցու . և տեղը բարոյականաց դնելու է :

Ս. Գրոց վարդապետութենէն ետ ձգուած կը
կարծէ «վարդապետութիւնը ձրի շնորհօք արդա-
րանալու » : Ձրի շնորհօք արդարանալը՝ թէ որ բա-
րի գործ գործելու համար տրուած շնորհաց զօրու-
թեամբ առաքինի վարք վարելով արդարանալը
սխտի հասկանայ նէ՛, այս վարդապետութիւնը հայք
դուրս ըրին ըսելով զրպարտութիւն կ'ընէ . և ասոր
համոզուելու համար՝ Ս. Լուսաւորչին վկայութեա-
նը կարօտ չեմք , տասներորդ դարէն ետքը հայ
վարդապետաց խօսքերը բաւական են . Ես հոս Հա-
ւատով խոստովանիմէն տուն մը բան սխտի բերեմ՝
զոր տասն և երկու դարուն մէջ Ս. Ներսէս շնոր-
հալի հայրապետը յօրինած է . և ամէն հայ գիտէ :
« Արքայ երկնաւոր տուր ինձ զարքայութիւն քո
« զոր խոստացար սիրելեաց քոց և զորացո զսիրտ
« իմ ատել զմեզս և սիրել զբեղ միայն և առնել
« զկամս քո » : Թէ որ ձրի շնորհօք արդարանալ՝
միայն Քրիստոսի փրկարար չարչարանոց արդիւնքը
բաւական սեպել և բարեգործութեան հոգ չը տա-
նիլը կը հասկնայ նէ՛, ատիկայ մեր ընդունելու վար-
դապետութիւնը չէ . մենք Լուսերի չեմք կրնար
հետեիլ որ Յակոբոս առաքելոյն Կաթուղիկէ թուղ-
թին մէջ կարդալով թէ « Հաւատք առանց գործոց
մեռեալ են » (Յակոբ Բ. 20) . սուրբ առաք-
եալի աչքէն ինկուր և անոր նամակն արհամարհե-

ըով սուրբ գրոց կարգէն հանեց : Հիմայ դուք տե-
սէք թէ իր մտքին համաձայն չեկած խօսքը սուրբ
գրոց վարդապետութենէն դուրս հանողը ո՞ւր կը
դանուի , և ձեր քարոզիչ և մեղի սլատասխան տը-
ւող եղբօրն ալ ցըցուցէք :

Քրիստոսի միջնորդութեան և բարեխօսու-
թեան վարդապետութիւնն ալ սուրբ գրոց
վարդապետութենէն հայք դուրս ձգելու են ըսելն
ալ զրպարտութիւն է : Մենք միշտ առ Քրիստոս
կը դիմենք՝ ընդ Հօր համագոյ Աստուած ճանչ-
նալով , և սուրբերը առ նա բարեխօս բռնելով :
Սրբոց բարեխօսութեան համար պէտք եղածը գրած
եմք . կրնա՞ք գտնել հայու մի գրքի մէջ՝ որ յայտ-
նի խօսքով այս վարդապետութիւնը մերթէ : Հոս
հարկ կը սեպեմ բողոքականաց ոմանց ծուռ հասկը-
ցած մէկ խօսքին միտքը բացատրել : Իրենց ըսա-
ծը հաստատելու համար Պօղոս ուռաբերոյն սա խօս-
քը կը բերեն որ ըսած է . « Մի է Աստուած և մի
միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան՝ մարդն Յիսուս Քր-
իստոս » (Ա. Տիմ. Բ. 5) . և միջնորդ բառը բա-
րեխօս կը հասկնան . բայց անանկ չէ : Քրիստոս
միանգամայն Աստուած էր և մարդ , մարդ ըլլալովն
զմարդիկ և Աստուած ըլլալովն զԱստուած իրարու
մօտեցնելով և մարդկութիւնը աստուածութեան
հետ հազորդելովն է որ միջնորդ կ'ըսուի : Քրիստո-
սի բարեխօսութիւնը ուրացող չեմք . Յովհաննէս
աւետարանիչը մեզ սովորեցուցած է ասիկայ ըսելով
« Եթէ մեզիցէ ոք՝ ունիմք բարեխօս զՅիսուս Քրիս-
տոս » :

տոս զարդարն և զանարատն , և նա է քառութիւն
մեղաց մերոց » (Ա . Յով . Բ : 1) : Ձեւք ըսեր որ
սրբոց բարեխօսութիւնը Քրիստոսի բարեխօսութե-
նէ անկախ է . այլ մինակ Քրիստոս բարեխօս է՝ սրբ-
ոց բարեխօսութիւն չկայ ըսելը չեմք ընդունիր :

Մինչև հիմայ մօլար կարծած վարդապետու-
թեանց արդիւնքն ըլլալով քանի մ'ալ արարողու-
թիւններ գտեր է . տեսնենք թէ ատենք ինչ են :

Ա . Պատարագը կամ հաղորդութիւնը : Ասոր
վրայ կ'ըսէ . « Ըստ սահմանադրութեան տեսուն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի հաղորդութեան Ա . խոր-
հուրդը ոչ այլ ինչ է՝ բաց եթէ յիշատակութիւն
մի քաւչարար սրատարագին . որ կատարեցաւ 'ի
վերայ խաչին . զոր պիտոր կատարեն քրիստոնէայը
գրիստոս յիշելու . ոչ թէ զոհելու համար :
Տէր Յիսուս կ'ըսէ . տսիկայ ըրէք զիս յիշելու հա-
մար , բաց եկեղեցիդ գրիստոս կը սրատարագէ ,
ըսել է կը զոհէ զայն սեղանին վրայ , որպէս թէ
խաչին վրայ վերստին կը մեռցունէ » : Այս ըսելն
ետքը արարողութիւնը անիմանալի ըսելով խտոր-
նակ դատումներ ալ կ'ընէ . բայց այս տոթով հա-
յերէն բառի մը մէկ նոր նշանակութիւն մի սովբե-
ցուց մեզ . հաղորդարիւն բառով յիշատակարիւն հաս-
կընալու է եղեր , անդրադարձարար յիշատակարիւն
ըսելն ալ հաղորդարիւն կը հասկնամք , և այս ալ
յատկապէս այն արարողութեանց մէջ՝ զորս ինքն
Տէրն մեզ սրատուիրեց : Նայինք ուրիշ անգամի ալ
կը յարմարի՞ մի ասիկայ : Տէրն մեր աշակերտաց

ուորերն լուանալէն ետքն անսոց ըսաւ . « Օրինակ մը ետու ձեզ, զի որպէս ես ձեզ արարի՛ և դուք առնի՛ջիք » . (Յովհ. ԺԳ. 13) : Ոտնալուսոյն ալ հաղորդութիւն է : Մենք Հաղորդարիւն բառով բանի մը հաղորդ կամ մասնակից ըլլալ կը հասկնամք, և մէկ բան մը յիշատակելը անոր մասնակից ըլլալ չէ . պէտք էր խնայուենէ թէ ինչ բանի մասնակից ըլլալու է : Տէրն մեր « Զայս արարէք առ խնոյ յիշատակի » ըսելէն առաջ բան մի ըսաւ՝ զոր պատասխանատուն իր վարդապետութեան կարգին յարմարցնել չիրնալով դուրս ձգեր է, բայց մեր իրեն կը յիշեցնեմք . « Առէք կերպոյք, ըսաւ, այս է մարմին իմ » և բաժակով զինին առնելով տուաւ և ըսաւ . « Արբէք ՚ի դմանէ ասեներեան, զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ ՚ի վերայ բազմաց հեղու ՚ի թողութիւն մեղաց » . (Մատ. ԻԶ. 26-28) : Բայց լոկ այնպէս սեղանին վրայէն առնելով անմիջապէս անսոց չտուաւ . այլ Ս. Աւետարանը կ'ըսէ, որհնեաց և ետ . դոհացաւ, ետ նոցա . և այս գոհութեան և օրհնութեան հետ « երեկ » կտրեց ալ կ'ըսէ . և այս օրհնութեանը և հացը բեկելուն և ուտելուն և զինին ալ խմելու տալուն յիշատակն է, զոր ընել կը պատուիրէ Տէրն մեր : Թէ որ լոկ խաչին վրայ կատարուած քաւչարար պատարագին յիշատակն ըլլար, և հաղորդելու բան չըլլար նէ՛, ոչ հաց պէտք էր և ոչ զինի . ուրիշ կերպով ալ նոյն յիշատակը կրնար ըլլալ . բայց այս հացն ու զինին ինչ էր : Բողոքականք կ'ըսեն թէ Քրիստ

տասի խաչելուն յիշատակն էր , բայց մինակ այս-
քանով չը լմննար . պիտոր ըսէ՞ որ Քրիստոսի
բուն խակ իր մարմնն էր և ոչ օրինակը՝ կամ լոկ
յիշատակը , ինչպէս որ Տէրն մեր ըսաւ , « Մար-
մին իմ ճշմարտ կերակուր է , և արիւն իմ ճշմար-
տ ըմպելի է » . (Յով . 2 . 56) . և այս՝ հրեանե-
րուն ըսաւ որ իրարու հետ կը մարտնչէին և կըսէին
թէ ինչպէս իր մարմինը կրնայ մեզ ուտելու տալ :
Ինքն ալ Քրիստոսի ըսածին հաւատոյ նէ հայոց ե-
կեղեցւոյ պատարագի արարողութիւնն ալ կ'ընդու-
նի . որ ամէն քրիստոնէից համաձայն է . մանաւանդ
այս մասին : Չհաւատար նէ՞ Ս . Գրոց վարդապե-
տութեան իրեն կարծեաց յարմար չեկածը դուրս
ձգողներուն կարգը թող անցնի : Այս նիւթոյս վը-
րայ թէ և երկար պիտի խօսէինք բայց արդէն Տե-
րոյնց Յ . Պատուելոյն ճշտ հարդարեալ անուն
տետրակներուն մէջ լիապատում գրուած տեսնե-
լով , սոսչափ մը հոս գրել բուական համարեցինք ,
ուղղը կրնայ յիշեալ տետրակներէն լիութի տեղե-
կութիւն ստանալ այս նիւթիս վրայ :

Բ . Մկրտութեան Ս . Խորհուրդը անշահ կեր-
պով կը կատարուի եղեր . ինչո՞ւ համար . վասն զի
« լուսաւորչական եկեղեցւոյն ըսածին նայելով ,
« նովաւ ազատի մկրտեալն 'ի սկզբնական մեղաց .
('ի բարոյական ասպականութենէ) և լինի որդի Աս-
տուծոյ » : Եւ ասանկ ըսելով լուսաւորչական եկե-
ղեցին Ս . գրոց հակառակ և յայտնութեան ոգւոյն
անհամաձայն է եղեր . խակ բողոքականք՝ որ ասոր

հակառակը կ'ըսեն համաձայն են եղեր : Ասոր ու,
րիչ բան չեմք ըսեր, բայց միայն թէ բառերն ալ
զիրենք գործածող բողոքականաց բերանն անցնե-
լով նշանակութիւննին փոխեր են . և նոր քառասուն
մը շինեւ պէտք կ'ըլլայ ի պէտս քողոքականաց .
ձեզ համար վերն ըսածնիս բառական է : Մկրտու-
թեան կատարուելուն կերպին մէջ պահասութիւն
կը գտնէ, 'ի ներկայութեան սակաւաթիւ անձանց
գաղտուկ կատարուիլը . որ թէ որ մէկ մարդ մ'ալ
գտնուի նէ՛ գաղտնի չըլլար . ուրիշներն ալ կրնան
ներկայանալ : Այն սակաւաթիւ ներկայ գտնուող
առձինք ալ բան մի չեն հասկնար ըսեր է պատաս-
խանատուն . բայց ինչէ՞ն գիտցեր է հասկնալնին
կամ չհասկնալնին : Մկրտելոյն ծնողքը իրենց
պարտքը կնքահօրը կը յանձնեն, և նա ալ իրենց
պէս չը գիտէ թէ ինչ ուխտ կ'ընէ կ'ըսէ . ըսել է
որ մկրտեալ տղային ծնողը ուխտ ունի եղեր ընե-
լիք . և կնքահայրը կ'ընէ եղեր այն ուխտը փոխա-
նորդարար : Ի՞նչ է այս ուխտը՝ զոր պիտի ընէ մը-
կըրտելոյն հայրը . և ո՞ւր գրուած է այդ ուխտին
պատճէնը . պատասխանատուէն կը խնդրեմք որ իր
վարպետներէն սովորի և մեզ սովորեցնէ :

Գ. Անչա՛հ արարողութիւններուն կարգը դրած
է եկեղեցւոյ զարդարանքը և պաշտաման չփեղու-
թիւնը : Արդեօք ասո՞նք ալ Ս . Գրոց հակառակ
գտած է : Հին օրինաց ատենը Խորան վկայութեա-
նին վարագոյրներուն և ուրիշ կազմածներուն հա-
մար գրուածները՝ զոր Աստուծոյ խօսք ըլլալ կը

դաւանիք անշուշտ, կարգալու էք Ելից դրքին մէջ. նոյնպէս եօթնաստեղնեան աշտանակը, բուրուաւները, որոց մէջ ոսկիէ շինուածները կարգացէք և ըսէք մեզ թէ Խորան վկայութեանին համար ասանկ զարդարանք սլաութիրոշ Աստուածը և՞ որ սլաութիրեր է որ քրիստոնէից եկեղեցւոյն մէջ չըլլայ : Պաշտաման շքեղութիւնն ալ Ս. Գրոց մէջ յատուկ հրամայուած կայ : Աստուածային պաշտօն ամէն օր ըլլալու է. բայց Աստուծոյ յատուկ բարերարութիւնները յիշելու համար օր յատկացուց Աստուած խրայէլացւոց . ինչպէս որ գրուած է Ղևտացւոց ԻԳ. և Բ. Յրինաց ԺԸ. գլուխները . և այն օրն աստուածային պաշտօնը ուրիշ օրերուն պէս չէր ըլլար . և ոչ ալ փող կը զարնուէր ամէն օր . այս ալ պաշտաման շքեղութիւն մըն էր որ իրեն յատուկ ժամանակ ունէր . և Աստուած հրամայած էր օրն ալ նշանակելով . « փող հարէք 'ի գլուխս ամնոց, յաւուր նշանաւորի տարեկանաց ձերոց . հրաման է այս խրայէլի » . (Սաղ. Զ. 4-5) :

Գ. Եկեղեցական ընթերցուածոց մէջ ժողովրդեան չհասկցած լեզուն գործածելն ալ հայոց եկեղեցւոյ սրկաստութեան կարգը կը դնէ : Ասոր վրայ կ'ըսեմ որ ժողովրդեան հասկըցնելու համար եկեղեցին յատուկ պաշտօնեայներ ունի, և քանի որ ասոնք կան՝ ազգային հին լեզուին վեհութիւնը կարնցնելով անոնք ռամկօրէն անկատար և անշնորհ լեզուի թարգմանել չորժեր, մանաւանդ որ անհաստատ լեզու մըն է . և ժամանակ մը ետքը ոյս

ալ քամկին անհասկանալի կրնայ ըլլալ, ինչպէս որ հիմայ գրարարը եղած է : Գրարարը հասկցող և Ս. գիրքը առանց առաջնորդի կարդացողները ծուռ հասկնալով կը մօլորին ալ, որ հոգւոց վնաս է . և ասոր օրինակներն ամէն օր կը տեսնեմք . մօնաւանդ հաւատքնիս անմիջապէս Ս. գրքէն սխալ սովորներ ըսողները, որոց կարդացածը նոյն, բայց հասկացածներնուն վրայ միաբան չեն :

Ե. Պաշտաման սահմանեալ ձևը կամ առօր պատշաճի տրարողութիւնը կատարելն հայոց եկեղեցւոյ մէջ գտնուած և բողոքակոնայ մօլար կարծած վարդապետութեան հետեւութիւնն է եղեր . և ասոր պատճառը զարմանալի է . որով կերպով մի իրենց օրը կերպ մի դուռանութիւն հնարելին արդարացնելու պէտ է՝ ընեն : Անոնց բերանը իրբև փող՝ առանց ըսածին հատուցութիւնը հասկնալու հնչող պատգամաւոր պատասխանատունիդ ըսեր է ; « Տարին տասներկու ամիս առուր պատշաճի ընթերցմունքներ սահմանեալ են, մինչև խալ քարողներն զորս թողուրդն այնքան անգամ լսեր է ; որ սլա ևս չկրնար մտադիր լինել տողակութեան սաստկութենէ : Նոյն բանը հարկեր անգամ կը լսէ, հազար անգամ կը տեսնէ, մինչդեռ բան մի լսած, կամ հրահանգ մը ընդունած չէ վարդապետութեանց վրայ, որ փրկութեան կարի հարկաւոր են . Այս վերջին կտորը այն միտքը ունի, որ իրենց կարի հարկաւոր կարծած հրահանգը չեն առած՝ վերկութեան վրայ : Մեր կ'ըսեմք որ սյղալիսի հրա-

Հանդէները զորս իրենք տալ կուզեն ազգին այսպիսի կերպով, փրկութեան կարի հարկաւոր չըլլալէն շատ կարի վնասակար են, զոր մինչև հոս գրածներովս հասկցած էք: Մի և նոյն բանը յաճախ լըսելը ձանձրութիւն տալուն համար հայոց եկեղեցւոյն յիշեալ սովորութիւնը չհաւնողը հարկաւ սուրբ աւետարանին մէջ կարդացած կ'ըլլայ թէ « Պարտ է յամենայն ժամ կալ յաղօթս և մի ձանձրանալ » (Ղուկ. ԺԳ. 1) և այն ալ գիտէ որ Տէրն մեր մէկ աղօթք մը սորվեցուց աշակերտներուն, ասիկո՞ք բանի տեղ չը դնելէն ետքը հարկաւ սրբոյն Պօղոսի տուած խրատն ալ արհամարհելով պիտոր մերժէ և այնպէսով պիտի պարծի որ իրեն վարդապետութիւնը և բռնած ճամբան Ս. Գրոց համաձայն է. և ահա Ս. Առաքելոյն խրատը. « Քանիցս անգամ թէ ուտիցէք զհացս զայս և դրսժակս ըմպիցէք զմահ տեառն պատմեսջիք մինչև եկեսցէ նա » (Ա. կոր. ԺԱ. 26) : Այս պատմութիւնը որ ամէն օր կ'ըլլար, որովհետև ամէն օր պատարագ կ'ընէին և կը հաղորդէին, ինչպէս կը պատմէ Ս. Գիրքը. (Գոր. Բ. 42), արդեօք չէ՞ր ձանձրացուներ ներկայ գտնուողները : Իրենք որքան որ (ժողովուրդնին չձանձրացնելու համար) նորանոր բաներ կը հնարեն նէ հաւատոյ և կրօնական արարողութեանց մասին՝ զոր խիստ քիչցուցած են : կարողացած են արդեօք իրենց նպատակին հասնիլ : Բայց մեր ալ ասանկ սնոտի առարկութեան մը համար երկար խօսեցանք :

2. Պակասութիւն հայոց եկեղեցւոյն կարծեր են կիւրակէ պահէն 'ի պատիւ սրբոց : Մեր եկեղեցին 'ի պատիւ սրբոց կիւրակէ պահել չունի . միայն Սխէոն կաթուղիկոսը պատուիրած է Ս. Նուսաւորչին Գիւտ նշխարաց տօնին օրը , և ասիկայ ըստ որում ուղիղ հաւատոյ և բարի վարուց դէմբան չէ , և կարգադրողը այդպիսի բան մի կարգադրելու իշխանութեան տէր է , ընդունուած է : Սրբոց Վարդանանց օրը կիւրակէ բռնելը քանի մի բարեպաշտ՝ բայց ասանկ իշխանութիւն չունեցող մարդոց մտածածն ըլլալով , ընդունուած չէ եկեղեցիէն . բայց երբ Վ.Ե.Ն. կաթուղիկոսն հաւանութիւն տոյ՝ դժուարութիւն չի մնար :

Ահա հայոց եկեղեցւոյն մէջ այն վարդապետութիւնները՝ որք Ս. Գրոց խօսքին հակառակ և յայտնութեան ոգւոյն անհամաձայն ցըցուցեր են ձեզ ձեր . վարպետները և ահա՛ անոնց հետեւութիւնները՝ որոց դուք պատասխանելու կարող չըլլալով բռնուեր էք կարծելով թէ յիրաւի անհերքելի փաստեր են . այս տեղս տեսաք որ ձեր վարպետներուն դրութիւնը Ս. Գրոց խօսքին հակառակ է , և միայն մոլորութեան ոգւոյ մը յայտնութեան համաձայն է , որոց համաձայնելէն Աստուած պահէ զմեզ . ինչպէս որ մինչև հիմայ պահեր է . և ձեզ ալ՝ որ անգիտաբար և գուցէ աշխարհական նպատակաւ մը և կամ ազգային անօգուտ խնդրով մը բռնուած էք : Թէ սր այս վերջինս է նէ բռնուելուդ պատճառը՝ մտքերնիդ կը ձգեմ Տեառն մերոյ

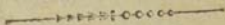
ըսածը . « Զի՞նչ օգտիցի մարդ եթէ դաշխարհ
չահեցի և զանձն իւր տուժեացէ . կամ զի՞նչ
տացէ վրիւանս ընդ տնձին իւրում : (Մատ . ԺԶ .
24) : Մտքերնիդ կը բերեմ՝ սուրբ մարտիրոսները՝
որ եկեղեցւոյ սովրեցուցած հաւատքը ուրիշ հա-
ւատքի հետ չը վախելու համար ամէն տեսակ զբո-
կանք և հարստահարութիւն և նախատինք և տան-
ջանք և մինչև դառն մահ կրելու յանձնառու եղան :
Մեր ազգին սեւեհական յատկութիւն մը ճանչցուած
է հաւատոյ վրայ հաստատութիւնը . և ասով դուք
յայտնի կընէք որ ձեր հոգւոյն վրիպութեանը հոգ
չընենէիք զատ աղագոյնն սգիէն ալ օտարացեր էք :

Պատասխանւոյն վերջը վրիպարար շնորհաց վրայ
խօսքեր կային . որոց վրայօք խօսելու կարևորու-
թիւն մը տեսնէի նէ խօսքին երկարութենէն չէի
վախէր : Ասոնց մէջ թէտէտ մոլորութիւններ կան .
բայց հոս ըսելիքներուս ուշադրութիւն ընէք նէ այն
մոլորութիւններէն ալ կազատիք : Աստուած մեզ իր
շնորհօքը մկրտութեան արժանի ընելով Աղամէն
Ժառանգութիւն մնացած մեղքէն ազատեր է և Աս-
տուծոյ արքայութիւնը առեր է որ է եկեղեցին ,
անոր վարդապետութեամբը վրիպարար հաւատք և
աստուածաճանչոյ գործքեր ունենալու վիճակի մէջ
դրեր է . և ասոնք ամէնն ալ ձրի , որովհետև ա-
ռաջուց ասոնք ալ ստանալու արժանիք մը չունէինք :
Բայց մեզնէ ալ կը սրահանջէ որ այս շնորհը յար-
գենք , և առածնուս պէս ձգենք նէ ահազին դատա-
պարտութիւն սրբանայեր է այն ծառային առակի .

վը՛ որ տիրօջմէն առած ստակը շահեցնելուն տեղը տարաւ անդործութեան խորը թաղեց . և հաշիւ տուած ժամանակը սա ստակալի վճիռը լսեց . « Զծաւայդ անախտան հանէք ՚ի խաւարն սրտաբին , անդ եղիցի լալ և կրճեւ ատամանց » (Մատ . ԻԵ . 30) :

Եկեղեցին մեզի անսխալ առաջնորդ է , որուն մտիկ չընողը հեթանոսի պէս պիտի ըլլայ՝ որուն համար փրկութիւն չըլլար . ասիկայ Տեառն մերոյ խօսքն է (Անդ . ԺԸ . 17) : Եկեղեցին չը սխալիր , և ամենայն ճշմարտութեամբ անոր առաջնորդը Հոգին սուրբ Աստուած է , և կը սխալի ըսելն ընդդէմ Հոգւոյն սրբոյ հայհոյութիւն և անբաւելի ըլլալը խօսքերնուս կարգովը ձեզի իմացուցինք : Եկեղեցին աշխարհբիւ վրոյ և միշտ տեսանելի է . աներևոյթ բան մը անլսելի ալ կ'ըլլայ . և անլսելի ըլլալովը հաւատալի ալ չըլլար . բայց դուք առաքելական հանգանակը կ'ընդունիք դոր Ս . Լուսաւորիչը Նիկիոյ ժողովքէն ընդունելով մեզի աւանդեց , այն ալ կը սորվեցնէ մի և սուրբ և բնդհանրական եկեղեցւոյ հաւատալ : Հարկաւոր է բարեգործութիւնն ալ ձեռքէ շի ձգել , և չը հաւատալ միայն հաւատքով մարդ կը փրկուի ըսողներուն , սուրբ զրոյ հակառակ խօսքերուն մէջ ամենէն վտանգաւորն ասիկայ է : Ս . յս ամէնա գլխունալով թէ որ տակաւին այդ մոլար ճամբան բռնէք երթար նէ՛ հանդերձեալ աշխարհը կրելիք սլատիծնեանուդ ծանրութիւնը մտքէ մի հանէք . « Մս ռայ որ զիտիցէ զկամն Տեառն իւրոյ և ոչ սլատրաստես »

ցի ըստ կամայ նորա, արբոյէ դան բաղում» (Ղուկ. ԺԲ. 41) ամենողորմի Աստուած իւր շնորհիւ ը մեզ այդ սարսնալիքներէն սլահէ, և յաւիտենական կենաց և փառաց արժանի ընէ, ամէն :

Վ, Ե Ր Զ

